

Çağdaş İslâmî Akımlar Literatürü

Adem ARIKAN*

Giriş

İlahiyat fakültelerinin müfredatında “İslam Mezhepleri Tarihi” dersi, Darülfünun’dan itibaren farklı isimlerle de olsa yer almıştır.¹ İslam mezhepleri tarihi, 1991 yılında anabilim dalı haline getirilmiş ve onun bünyesinde Çağdaş İslam Akımları bilim dalı oluşturulmuştur.² Çağdaş İslam Akımları adlı seçmeli bir ders, mevcut ilahiyat fakülteleri müfredatında da yer almaktadır. Ancak bu ders için önerilebilecek bir ders kitabı yakın tarihlere kadar yayımlanmamıştır.

Çağdaş İslâmî akımlar ile ilgili yayınlardan Sönmez Kutlu’nun *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları* kitabı, farklı tarihlerde, çeşitli dergilerde yayımlanmış makale, söyleşi ve çevirilerden oluşmaktadır.³ Bu kitapta yer alan “Batılı Araştırmalarda İslâmî Uyanış Olgusu (ve Sorunları)” başlıklı makalede İngilizce yazılmış 47 araştırmanın (dipnotta künyeleri de verilmiştir) “İslâmî Uyanış” konusunu ele alışları bakımından tahlil ve tenkidi yapılmaktadır.⁴

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi BAP Birimi tarafından 53697 nolu proje olarak desteklenmiştir.

1 Osman Aydınlı, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Çorum: Hititkitap Yayınevi, 2008, s. 251, 309.

2 İslam Mezhepleri Tarihi YÖK Kurulunun 17.10.1991 tarih 2547 sayı 7-d/2 maddesi ile Anabilim Dalı haline getirildi. 2809 sayılı kanunun 3. Maddesi çerçevesinde gerçekleştirilen yapılanmada bu Anabilim Dalı bünyesinde Klasik İslam Mezhepleri Tarihi ve Çağdaş İslam Akımları bilim dalları oluşturuldu. M. Saffet Sarıkaya, “Başlarken”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, sy. 1-1, 2008, s. 5-6.

3 Sönmez Kutlu, *Çağdaş İslâmî Akımlar ve Sorunları*, 3. bs., Ankara: Fecr Yayınları, 2014, s. 11.

4 Kutlu, *Çağdaş İslâmî Akımlar ve Sorunları*, s. 77-146. Araştırma daha önce şurada yayımlanmıştır: Hasaneyn Tevfik İbrahim ve Emanî Mesud Hudeynî, “Batılı Araştırmalarda İslâmî Uyanış Olgusu: Tahlilî ve Tenkidi Bir Yaklaşım”, çev. Sönmez Kutlu, *İslâmî Araştırmalar*, c. 7, sy. 3-4, 1994, s. 261-290 (“Zâhiratu’l-Ihyâ el-İslâmî fi’l-Dirâsâti’l-Garbiyye; Ru’yetun Tahliyyetun Nakdiyyetun”, *Mecelletu Minberi’l-Hivâr*, sy. 25, Beyrut, 1992, s. 6-44).

Fikret Karaman'ın *Çağdaş Dini Akımlar* konulu kitabı farklı dinleri kapsamaktadır. İslâm dünyasında ortaya çıkan akımlara yer verilen kısa bölümde ise mezhepler tarihinde ele alınan bazı mezhepler ile yakın tarihlerde ortaya çıkan akımlardan sadece Ticanilik konu edilmiştir.⁵ *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri* adlı kitapta ise bazı mezhep ve hareketlerin liderleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir.⁶ Münir Şefik'in *Çağdaş İslâm Düşüncesi; Hareketler Devrimler Eserler* adıyla çevrilmiş kitabı yazıldığı tarihte (1986) güncel olan Arapça literatüre yoğun atflarıyla dikkat çekse de akımların hepsini kapsadığı söylenemez.⁷

Daha önce çağdaş İslâmî akımlar ile ilgili literatürü değerlendiren Osman Aydın, modern çağda ortaya çıkan İslâmî hareketlere yönelik akademik düzeyde çalışmaların oldukça az ve yetersiz olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Aydın'ya göre bu alana dair metodolojinin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Aydın çağdaş İslâm akımları ile ilgili o tarihe (2008) kadar yazılan kitap ve makaleleri tanıtmıştır.⁸ Aydın'ın tanıttığı çalışmalar bazı gruplar veya önde gelen fikir adamları hakkındadır.

Çağdaş İslâmî akımlar ile ilgili Mehmet Ali Büyükkara'nın kapsayıcı içerikli müstakil bir kitabı yeni (Ekim 2015) yayımlanmıştır. Çalışmanın bir ders kitabı niteliğinde olduğu kaydedilmektedir.⁹ Bu çalışmanın kapsamının belirlenmesinde ve bütünlüğünün korunması hususunda karşılaşılan zorlukları bir miktar kolaylaştırmak için, bazı farklılıklarla birlikte büyük ölçüde Büyükkara'nın kitabındaki tasnifi göz önünde bulundurulmuştur.

I. Akımları Ortaya Çıkaran Sebepler

Çağdaş İslâmî akımların her birinin kendi tarihi ve ortaya çıkış sebepleri vardır. Bazı sebepler geneli için kabul görmektedir. Çağdaş İslâmî akımların ortaya çıkışları genellikle krizler ve krizlere çözüm arayışlarıyla ilişkilendirilerek ele alınmaktadır.

İslâm tarihinde modern dönem, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren başlatılmaktadır. Bu aynı zamanda büyük toprak kayıplarının, işgallerin olduğu bir süreçtir. Rusya'nın Kırım'ı ilhaki (1783) ve Fransa'nın Mısır'ı işgali (1798-1801) bu sürecin başlangıcını teşkil etmektedir. İngiltere Mısır (1882) ve Sudan'ı (1899), Fransa Cezayir (1830) ve Tunus'u (1881), İtalya Libya'yı (1912) işgal etmiştir. Kuzey ve Batı Afrika'da Fransa, Güney ve Doğu Afrika'da İngiltere sömürgelelerini kurmuştur. Rusya Orta Asya'daki hanlıkları işgal etmiş, İngilizler Hint alt

5 Fikret Karaman, *İslâmî İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, Sofya: Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Yayınları, 2013, s. 244-256.

6 Osman Keskiöğlü, A. Demirbaş ve A. Manaz, *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara: Tekişik, 1989.

7 Münir Şefik, *Çağdaş İslâm Düşüncesi; Hareketler Devrimler Eserler*, çev. Esat Pınarbaşı, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991, s. 46, 103.

8 Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, s. 354-357.

9 Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, İstanbul: Klasik, 2015, s. 8.

kıtasında Bâbürlüler'e son vermiş, 1857'deki Sipahi ayaklanmasının başarısızlıkla sonuçlanması ile bölge tamamen sömürgeleştirilmiştir. Hollanda, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Endonezya'yı tamamen otoritesi altına almış, Cava ve Açe de direnişlerinde başarılı olamayınca Hollanda egemenliğine boyun eğmiştir. I. Dünya Savaşı Osmanlılar'ın da sonunu getirmiştir.¹⁰ İşgale uğrayan bölgelerde bağımsızlık mücadeleleri başlamış ve çoğunlukla II. Dünya Savaşı sonrasında sonuç alınabilmiştir. İşgalciler ile birlikte hızlanan oryantalizm ve misyonerlik faaliyetleri, Müslümanların özgüvenini ciddi olarak tehdit etmiştir.

Müslümanların tarihteki kudretli devirlerindeki gibi olabilmeleri için dönemin bazı ilim ve fikir adamları faaliyetler içerisine girmişlerdir. Bazı faaliyetler zamanla şahsî olmaktan çıkmış ve organize hareketlere dönüşmüştür. Bir kısmı Müslümanlığın geleneksel mirasına tutunmuş ve yenilenmeye mesafeli durmuştur. Bir kısmı ise geleneği ciddi biçimde sorgulamış, hatta reddetmiş ve modern bir reformculuğa girişmiştir. Bazı akım ve hareketler ise bu iki tarz arasında bağdaştırıcı bir çizgi geliştirmiştir.¹¹

II. Dönemin Tartışma Konuları ve Akımlar

Müslümanların yaşadıkları toprakların büyük bölümünün işgal edenler tarafından yönetilmeye başlaması, önceden tartışılan bazı meselelerin daha yoğun gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bu dönemlerde Müslümanların geri kalmışlığı (teahhur) ve ilerleme (tekaddüm, terakkî) fikri gündeme gelen konulardan biridir. Ernest Renan'ın (ö. 1892) Sorbonne'da 1883'te verdiği "İslâm ve İlim" konulu konferansına verilen cevaplar buna yöneliktir. Düccane Cündioğlu bu konuya dair yazılanları bir makalede ele almıştır.¹²

Çağdaş İslâmî akımların ortaya çıkışları ele alınırken ihyâ, ıslah ve tecdîd kavramları tartışılmaktadır. İhya, tecdid, ıslah faaliyetleri bazı çalışmalarda *İslâmcılık* olarak isimlendirilmektedir. İslâmcılık farklı şekillerde tarif edilmektedir.¹³ Mehmet Doğan "İslâmcılık" isimlendirmesini tuhaf bulmaktadır. Doğan'a göre İslâmcılık bir kulak alışkanlığıdır. Buna karşılık "Hıristiyanlık" veya "Yahudicilik" (belki hatta Hıristiyanlık-çılık) adlandırmaları garip durmaktadır. Hıristiyanlık veya Yahudicilik kelimelerinin anlam alanından İslâmcılığa bakınca işin tuhaflığı daha iyi anlaşılıyor.¹⁴

10 Davut Dursun, "İslâm (Günümüz İslâm Dünyası; İslâm Ülkeleri ve Nüfus)", *DİA*, c. 23, s. 32-36; Azmi Özcan, "İslâm (Günümüz İslâm Dünyası; Fikir Hareketleri)", *DİA*, c. 23, s. 37-42.

11 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 19.

12 Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân*, sy. 2, 1996, s. 1-94.

13 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: metinler/kişiler*, 3. bs., 1-3 c., İstanbul: Kitabevi, 1997, c. 1, s. 16.

14 Mehmet Doğan, "İslâmcılık: Bir Adlandırma Meselesi", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi* (Sempozyum Metinleri), İsmail Kara ve Asım Öz (ed.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013, (s. 120-128) s. 127.

İslâm dünyasında tecdid çağrısı, her harekette nispeten farklı muhtevalara sahip olmakla birlikte, söz konusu oluşumlar, Kur'an ve Sünnet'e uymanın ve ictihad etmenin önemini vurgulamak, İslâm tarihinin ilk nesillerinin dinî anlayış ve yaşayışlarını örnek almaya çağırarak, mezhep taassubunu ve taklidi eleştirmek, tasavvufî bazı görüş ve uygulamaları reddetmek noktalarında ittifak etmektedirler. Bu oluşumlar ilgi, söylem, literatür gibi çok sayıda ortak noktaya sahiptirler.¹⁵

Farklı bilim dallarında çok sayıda çalışmaya konu olan bu tartışmalarla ilgili Sami Erdem doktora teziyle¹⁶ ve başka çalışmalarıyla ictihad tartışmalarını,¹⁷ M. Suat Mertoğlu "Kur'an'a Dönüş" ve "Kur'an İslamı" konularını,¹⁸ kaynaklara dönüş hareketinin Selefi mi yoksa modern mi olduğunu,¹⁹ M. Sait Özervarlı kelim ilmiyle ilgili yenilik arayışlarını,²⁰ İsmail Kara tasavvufa yönelik çağdaş Türk düşünce-cesinde yöneltilen tenkidleri²¹ ele almıştır.

Tecdid meselesine Batılı araştırmacılar da ilgi göstermiştir. XVIII. yüzyılı kapsayan araştırmaların çevirileri bir arada yayınlanmıştır.²² Eyyüp Said Kaya'nın "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid" başlıklı makalesi, konuya ilişkin genel bir değerlendirme sunmaktadır.²³

Bu dönemde çare arayışlarından biri de Müslümanların birliğinin sağlanmasına yönelik gayretlerdir. Buna ittihad-ı İslam veya pan-İslamizm gibi isimler verilmektedir. Cemil Aydın Osmanlı ve hilafet ile ilişkilendirerek,²⁴ Hilal Görgün de Mısır'daki örnekler üzerinden pan-İslamizm konusunu incelemişlerdir.²⁵ Ahmed Muhiddin'in

15 Eyyüp Said Kaya, "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 25, 2011, s. 15.

16 Sami Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, 2003.

17 Sami Erdem, "İslamcıların İctihad Kapısı Nereye Açılır? II. Meşrutiyet Döneminde İctihadın Alanı", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, 2013, s. 162-174.

18 M. Suat Mertoğlu, "Doğrudan Doğruya Kur'an'dan Alıp İlham: Kur'an'a Dönüş'ten Kur'an İslam'na", *Dîvân*, 2010, sy. 28, s. 69-113

19 M. Suat Mertoğlu, "Kaynaklara Dönüş Hareketi: Selefi bir Talep mi, Modern Bir Yöneliş mi?", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi (Sempozyum Metinleri)*, İsmail Kara ve Asım Öz (eds.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013, s. 145-161.

20 M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İstanbul: İSAM, 1998.

21 İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2005, s. 561-585.

22 *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850*, Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik, 2014.

23 Eyyüp Said Kaya, "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", s. 27-50; *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850*, 2014, s. 13-35.

24 Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panİslamist İmaji, 1839-1924", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, s. 47-68.

25 Hilal Görgün, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panİslamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 4, 2000, s. 105-131.

(ö. 1923) Türkiye'deki fikir akımlarıyla ilgili Almanya'da yazdığı doktora tezi (Leibzig, 1921) Suat Mertoğlu tarafından çevrilerek yayınlanmıştır. Ahmed Muhiddin'e göre tarihi İslam ile mücadele eden akımın yayın organı, başyazarlığını Mehmet Akif'in yaptığı *Sebilürreşad* dergisidir. Sadrazam Said Halim Paşa (1863-1921) bu akım mensuplarınca lider olarak telakki edilmiştir. Onun *İslâmlaşmak* risalesi, akımın adeta program metni olarak kabul edilmiştir.²⁶

el-Urvetu'l-vüskâ isimli dergi Cemaleddin Efgânî (1839-1897) ve Muhammed Abduh (1849-1905) tarafından çıkarılmış, ömrü kısa sürmekle birlikte, İslâm âlemindeki etkisi büyük olmuştur.²⁷ Mısırlı Urâbî Paşa²⁸ 1882 yılında ayaklanmış, bu ayaklanma Mısır'ın İngilizler tarafından işgali için kullanılmış, Abduh bu ayaklanma ile ilişkilendirilerek yurtdışına gönderilmiştir. Efgânî ile Abduh, 1884'te Paris'te *el-Urvetu'l-vuska* dergisini çıkarmışlardır. Derginin bütün sayıları, Türkçeye çevrilmiş, Efgânî hakkında kısa bilgiyle birlikte basılmıştır.²⁹

Günümüz İslâm dünyasındaki akımları kesin olarak birbirlerinden ayırmak mümkün değildir. Aralarında birçok benzerlik ve geçişkenlik vardır.

III. Tasnifler

Çağdaş İslâmî akımlar konusunda karşı karşıya kalınan ilk zorluk “bu akımların nasıl bir sistemle tasnif edileceğidir.” Büyükkara'nın kitabında bu akımlar gelenekçi, islahatçı ve modernistler olarak tasnif edilmektedir.³⁰

Çağdaş İslâmî akımların tasnifi konusunda Abdullah Saeed'in müstakil bir makalesi³¹ bulunmaktadır. Saeed makalenin büyük bir kısmının *İslâmî Düşünce* adıyla çevrilmiş kitabının bir bölümüne dayandığını kaydetmektedir. Kitabın son bölümü, “Günümüzde İslâmî Düşündeki Yönelimler” başlıklı olup burada ele alınan yönelimler ile makaledeki akımlar aynı gruplardır. Ancak içerikte sıralama, örneklerin detaylandırılması gibi farklılıklar vardır.³²

26 Ahmed Muhiddin, *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, tercüme ve araştırma Suat Mertoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2004, s. 115, 128.

27 Hilal Görgün, “el-Urvetu'l-vüskâ”, *DİA*, c. 42, s. 186-188.

28 Hilal Görgün, “Urâbî Paşa”, *DİA*, c. 42, s. 167-169.

29 Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh, *el-Urvetu'l-Vuska*, çev. İbrahim Aydın, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987, s. 11.

30 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 8. Büyükkara benzer bir tasnifi, daha önce bir ders kitabında yazdığı bölümde kullanmıştır. Büyükkara, “Çağdaş İslâmî Akımlar”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010, s. 209-230.

31 Abdullah Saeed, “Çağdaş İslam Akımları: Sınıflandırma Üzerine Bir Ön Deneme”, çev. Kamile Ünlüsoy, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, sy. 7-2, 2015, s. 103-116 (“Trends in Contemporary Islam: A Preliminary Attempt at a Classification”, *The Muslim World*, c. 97, sy. 3, July 2007, s. 395-404).

32 Abdullah Saeed, *İslâmî Düşünce*, çev. Coşkun Kadiroğlu, Ankara: Sitare Yayınları, 2011, s. 9, 185 (Abdullah Saeed, *Islamic Thought: An Introduction*, London, Routledge, 2007, s. 142).

Büyükkara'nın tasnifinde yer alan akımların bazılarının isimlendirilmesi Saeed'in çalışmalarında değişmektedir. Bu iki araştırmacının tasniflerinin karşılaştırılması, farklı yazarlar tarafından aynı akım için farklı bakış açılarıyla, isimlendirmeden içeriğe kadar bilgilerin değişebildiğini göstermektedir. Saeed'in "fikhî/yasacı gelenekçiler (legalist traditionalists)" olarak adlandırdığı grubu Büyükkara'nın tasnifindeki gelenekçi medrese ekolü gibi değerlendirebiliriz. Saeed'in "teolojik bağnazlar/theological puritans (kitabın tercümesinde 'ilahiyatçı bağnazlar' şeklinde)" dediği akım, örnekten de anlaşıldığı üzere Büyükkara'nın tasnifinde Selefi gelenek içerisindeki Vehhâbiler'dir. Saeed'in "militan aşırıları (militant extremists)" dediği akımlar ise cihâd fetvası örneğinden de görüldüğü gibi cihâdî Selefilerdir. Saeed'in "Siyasal İslamcılar/political Islamists (kitabın tercümesinde 'politik İslam uzmanları' şeklinde çevrilmiş)" başlığında ele aldığı ve Mısır'da Müslüman Kardeşler ve Pakistan'da Cemâat-i İslâmî ile örneklendirilen gruplar Büyükkara'nın tasnifinde Siyasal İslahatçılar olarak yer almaktadır. "Laik Liberaller/secular liberals (kitaptaki başlık 'Secular Muslims' şeklinde)" başlığı, Büyükkara'nın tasnifinde modernizm altına alınabilir. Saeed'in "Kültürel Nominalistler (cultural nominalists)" başlığı Büyükkara'nın tasnifinde gelenekselcilik ile karşılanabilir. Saeed "Klasik Modernistler (classical modernists)" başlığında Cemaleddin Efgânî, M. Abduh, Seyyid Ahmed Han ve Muhammed İkbâl gibi isimlerin islah ve ictihad taleplerini ele almaktadır. Saeed'in "Yenilikçi/İlerici İctihatçılar (progressive ijthadis)" diye başlıklandığı grup, Büyükkara'nın tasnifinde genel olarak Modernistler altında ele alınmaktadır.³³

John Obert Voll'un çalışmaları, Batılı literatür üzerinde etkili ve kendisine çok atıf yapılan metinlerdir.³⁴ Voll, *İslam: Süreklilik ve Değişim*³⁵ adıyla çevrilmiş kitabında, on sekizinci yüzyıldan başlayarak, her yüzyıla bir bölüm ayırmış ve aynı yüzyıl içerisinde farklı coğrafyalardaki gelişmeler ile bu gelişmeler içerisinde öne çıkan akımları ele almıştır. O, İslâm akımlarını uyarlamacı (adaptationist), muhafazakâr (conservative), köktenci (fundamentalist) ve bireyci (individualist) olmak üzere dört tarz olarak sınıflamaktadır.³⁶

Lapidus'un İslam toplumları tarihiyle ilgili kitabının ikinci cildi de konumuzla ilgilidir. Lapidus Müslüman halkların yaşadığı ülkelerin yakın tarihini anlatmakta ve bu süreçte etkili olmuş İslâmî hareketlere kısaca temas etmektedir.³⁷

33 Abdullah Saeed, *İslâmî Düşünce*, s. 28, 47, 60, 81, 100, 115, 144, 164, 171.

34 Eyyüp Said Kaya, "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid", *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850*, Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik, 2014, (ss. 13-35), s. 20.

35 John Obert Voll, *İslam: Süreklilik ve Değişim*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, (1. cilt) 1991; (2. cilt), 1995.

36 Voll, *İslam*, c. 1, s. 52, 65, 250.

37 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, M. A. Aktay, İstanbul: İletişim, 2013, c. 2, s. 15.

Çağdaş İslâmî akımları konu edinen farklı çalışmalarda ele alınan gruplar için farklı isimlendirmeler yapılmaktadır. Villiam E. Shepard yaptığı çalışmada bunları tanımlamayı amaçlamıştır. Bunu “ideolojik yönelimler”in bir tipolojisini sunup, tartışarak yapmaya çalışmaktadır. Başlıca ana tipleri laiklik, İslâmî modernizm, radikal İslâmcılık (Mevdûdî, Seyyid Kutub, Humeynî), gelenekçilik, yeni-gelenekselcilik ve bunların alt tipleri şeklinde ortaya koymaktadır. Shepard kendinden önce yapılmış çalışmaların içeriği ile kendi tipolojilerinin benzerlik ve farklılıklarını gösteren bir özet sunmaktadır.³⁸ Shepard daha sonraki bir yayında tipolojileri yeniden ele almıştır.³⁹

Çağdaş İslâmî akımlar ile ilgili bazı çalışmaların kapsamı ise daha çok Türkiye ile sınırlı kalmıştır. İlyas Üzüm’ün günümüz Türkiye’inde dinî akımlar hakkında bir tasnif sunan makalesi/tebliği,⁴⁰ Büyükkara’nın aynı konuda farklı detayları içeren makalesi⁴¹ bunlardan bazılarıdır. Modern Türkiye’de İslamcılık konulu kitapta birçok grup, sorun ve düşünceyle ilgili makaleler yer almaktadır.⁴² *Demokrasi Platformu* dergisi farklı yazarların makaleleriyle Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler konulu üç sayı yayınlamıştır.⁴³ Zeytinburnu Belediyesi tarafından düzenlenen *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi* isimli sempozyumun (17-19 Mayıs 2013) tebliğleri yayınlanmıştır.⁴⁴ Hasan Onat’ın *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci* adlı kitabı⁴⁵ ise tarihî süreci ele almaktadır.

Çağdaş İslâmî akımlar bağlamında birçok gruptan söz edilmektedir. Bunlardan bazıları artık mezhep kabul edilmektedir. Bahâilik onlardan biridir. Çıkışı itibariyle mezhepler tarihinin konularından biri olarak ele alınmaya devam edilen bu hareket, artık ayrı bir din olarak dinler tarihinin de konuları arasındadır. Bir diğer yakın tarihli grup, Hind alt kıtasında ortaya çıkan Kadıyanilik mezhebidir.

38 Villiam E.Shepard, “İslam ve İdeoloji”, çev. Mehmet Vural, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 7-1, 2009, s. 183-220 (William E. Shepard, “Islam and Ideology: Towards a Typology”, *International Journal of Middle East*, 19-3, Cambridge, 1987, pp. 307-335).

39 William Shepard, “The Diversity of Islamic Thought: Towards a Typology”, *Islamic Thought in the Twentieth Century*, ed. Taji Farouki, Suha and Basheer M. Nafi, London and Newyork, I.B. Tauris, 2004, s. 61-103.

40 İlyas Üzüm, “Kelâm-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye’sinde Dinî Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar”, *İlâhiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Eğitim - Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı - II*, İstanbul, İFAV, 1998, s. 117-150.

41 Mehmet Ali Büyükkara, “Türkiye’de Radikal Dini-Siyasal Akımlar”, *Demokrasi Platformu [Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler - III]*, sy. 2-8, 2006, s. 107-166.

42 *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 6: İslamcılık*, Yasin Aktay (ed.), Murat Gültekingil, Tanıl Bora 4. bs., İstanbul: İletişim, 2014.

43 *Demokrasi Platformu [Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler -I-III]*, 2006.

44 İsmail Kara ve Asım Öz (ed.), *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi* (Sempozyum Metinleri), İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2013.

45 Hasan Onat, *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 75.

Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî (ö. 1908) tarafından kurulan dinî hareket oldukça farklı kabulleri ile mezhepler tarihinin konusu olmaktadır. Durmuş Bulgur'un tespitine göre "Birinci Dünya savaşı sonunda Türklerin yenilgisine Hindistan'da ağıtlar yakılırken, Kadıyaniler kutlama törenleri düzenliyorlardı."⁴⁶

Mezhepler tarihinde ele alınan Vehhabilik de, çağdaş İslâmî akımlar arasında konu olmaktadır. Fazlur Rahman'ın ifadesiyle "İslahat hareketlerinin açıklanmasına, Orta Arabistan'da Muhammed b. Abdilvehhâb (1206/1792) tarafından başlatılmış olan ve Vehhâbîlik olarak bilinen hareket ile başlamak alışkanlık haline gelmiştir." Vehhâbîlik, yeni hükümler vermenin gereği üzerinde duran her türlü faaliyet için kullanılabilen genel bir terim haline gelmiştir.⁴⁷

IV. Gelenekçi Akımlar

Çağdaş İslâmî akımların bazılarının geçmişten gelen gelenekleri vardır. Gelenekçi oluşumların liderleri çoğunlukla şeyh, üstad, mevlâna, âlim, imam gibi lakaplarla anılırlar. Bu günü geçmişe bağlayan icazet ve silsileler önemlidir. Gelenek içinde bazı mertebeler oluşmuştur ve buna saygı duymak beklenebilir. Günümüz İslâm dünyasının en önemli gelenekçi yapıları selefi anlayışa bağlı, medrese ve tarikat kökenli olanlardır.⁴⁸

A. Selefler

Selef'in (kelime anlamıyla 'öncekiler'in) yani ilk üç nesil olan sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn neslinin, yaptığı gibi İslâmiyet'i anlamak ve yaşamak, Selefi akıma ismini de veren asıl iddiasıdır. Selefler, kendilerini Ehl-i sünnet'in temsilcileri olarak görmektedirler. Sönmez Kutlu, Seleflerin genellikle sahiplendiği iman anlayışını⁴⁹ ve bu anlayışın zihniyetini ele almıştır.⁵⁰ Mehmet Zeki İşcan da Selefliğin tarihi ve görüşlerini ele almış, İbn Teymiyye, Vehhabilik, siyasal İslam ve cihadî gruplar arasında bağlantılar kurarak günümüze kadar ilgili grup ve şahısları tartışmıştır.⁵¹

*Marife Dergisi*⁵² ve *İlahiyat Akademi Dergisi*⁵³ Seleflik özel sayıları çıkarmışlardır. Cezire Araştırma Merkezi'nin edisyon çalışması Nurullah Çakmaktaş tarafından çevrilmiştir. Bu çalışmada Suudi Arabistan, Mısır, Yemen, Irak, Suriye, Ürdün, Filistin,

46 Durmuş Bulgur, "Kadıyanîlik", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, sy. 2-13, 2008, s. 1-38.

47 Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 6. bs., Ankara: Ankara Okulu, 2000, s. 162, 273-275, 280.

48 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 49.

49 Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler; Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, 2. bs., Ankara: Kitabiyat, 2002.

50 Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara: OTTO, 2012, s. 47.

51 Mehmet Zeki İşcan, *Seleflik: İslâmî Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, 4. bs., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s. 26-49.

52 *Marife*, yıl 9, sy. 3 (Seleflik Sayısı), 2009

53 *İlahiyat Akademi Dergisi* (Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), c. 1, sy. 1-2, 2015.

Lübnan, Sudan, Kuveyt, Tunus, Fas, Moritanya ve Somali’de Selefilik ile ilgili, her ülke hakkında farklı araştırmacılar tarafından bölümler yazılmıştır.⁵⁴ Selefilik ile ilgili düzenlenen sempozyumda sunulan tebliğler *Tarihte ve Günümüzde Selefilik* adıyla neşredilmiştir.⁵⁵ Büyükkara tebliğinde Selefleri Vehhâbî, Cihâdî ve Siyasî olmak üzere üç grup olarak ele almakta ve onların günümüz İslâmî hareketlerine olan etkisini incelemektedir.⁵⁶

1. Vehhâbilik

Vehhabilik Muhammed b. Abdülvehhab (1703-1792) adına nisbet edilmektedir. Muhammed b. Abdülvehhab, Muhammed b. Suud ile 1744 yılında anlaşma yapmıştır. İbn Abdülvehhâb’ın öldüğü 1792 yılına kadar tüm Necd toprakları Suûdîlerin hâkimiyetine girdi. Vehhâbî-Suûdî kuvvetleri 1802’de Kerbela’ya baskın düzenlediler. Hicaz şehirlerini ele geçirip birçok türbe ve mezarı tahrip ettiler. Osmanlı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın ordusu 1812-1813 yıllarında Hicaz’ı, 1818’de Necd’i ele geçirdi. Voll’a göre yeni aşamada Suud siyaseti farklılaşmıştır. Faysal (ö. 1865) “Kerbela’ya saldırmak yerine, bir İngiliz diplomatını başkentine kabul etmeyi yeğledi.”⁵⁷ Suûdî-Vehhâbî kuvvetleri, 1902’de Necd’i yeniden ele geçirdi. Necd İlhâmı adı verilen Vehhâbî bir teşkilatın sağladığı askeri güçle 1924-1925 yıllarında Hicaz şehirlerine tekrar hâkim oldu.

Muhammed Reşid Rızâ (1865-1935) *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz*⁵⁸ adlı risalesinde Vehhâbilîği savunmaktadır.⁵⁹ Ahmed Emin’e (ö. 1954) göre Muhammed b. Abdülvehhab, İbn Teymiyye’nin eserlerini okumuş, “İslam dininin ilk hali üzerine kalmayıp Türklerin ona birçok şeyler karıştırdıkları” kanaatine varmıştır. İslam birliği çağrısının tehlikesini anlayan İngiltere ve Fransa, Osmanlı sultanından Vehhâbîler ile savaşması için Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’ya emir vermesini istemiştir.⁶⁰ Ahmed Emin’in bu iddiasına Fatma Sel yer vermekte⁶¹ ve Sel’e atf yapan Hamza Türkmen de, Mısır, Osmanlı, İngiliz ittifakının sonucunda “Muhammed Abdülvehhab’ın ilk İslam neslinin zindeliğini yeniden inşa amaçlı tecdit ve ıslah çabalarının” engellendiğini yazmaktadır.⁶²

54 Beşir Musa Nâfi’ ve diğerleri (eds.), *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, çev. Nurullah Çakmaktaş, İstanbul: Yarn Yayınları, 2016.

55 *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Ahmet Kavas (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

56 Mehmet Ali Büyükkara, “Günümüzde Selefilik ve İslâmî Hareketlere Olan Etkisi”, *Tarihte ve Günümüzde Selefilik*, Ahmet Kavas (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 485-524.

57 Voll, *İslam*, c. 1, s. 219.

58 Muhammed Reşid Rızâ, *el-Vehhâbiyyûn ve'l-Hicâz*, Kahire, 1344.

59 Y. Z. Yörükân, “Vahhabilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1953, c. 2, sy. 1, (s. 51-67) s. 56.

60 Ahmed Emin, *İslamın Bugünü*, çev. Abdülvehhab Öztürk, Ankara: İslam Kitabevi, 1977, s. 132, 153.

61 Fatma Sel, “Muhammed Bin Abdülvehhab ve Hareketi”, *Haksöz*, sy. 14, 1992, (s. 22-24) s. 23.

62 Hamza Türkmen, “İslâmcılık ve Safların Farklılığı”, *Haksöz*, sy. 120, 2001, (s. 31-39) s. 38.

Meryem Cemile'ye göre Arabistan'daki İslâmî harekete öldürücü darbeyi, 1932 yılında bir Amerikan şirketinin ülkesinde petrol aramasına izin veren Kral Abdülaziz İbn Suud vurmuştur. Bu şirketle birlikte Amerikan değerleri de ülkeye girmiş, zenginlik hırsı her türlü yüksek idealin yerini almıştır.⁶³

Fazlur Rahman'a göre ise İslâm tarihinde görülen birçok aşırı muhafazakâr ıslahat hareketlerinin yol açtığı ilginç ve sık görülen bir garabet vardır. Bu hareketler ıslahatçı bir gaye için bütün ümmeti birleştirmek amacıyla yola çıktıkları halde, çok geçmeden mevcut birliği bile bozmaya ve ona karşı silaha sarılmaya yönelmişlerdir. Vehhâbiler de bunun bir örneğidir.⁶⁴ Fazlur Rahman'a göre Vehhâbilik, modernist Müslümanlara dinî metinleri daha liberal bir şekilde ele almanın ve yorumlamanın yolunu açmıştır. Vehhâbilik İslam dünyasında görülen benzeri olayları gölgesinde barındıran bir tür şemsiye terim -bir Vehhâbi idesi- olmaktadır.⁶⁵

Hicaz'da bir süre memuriyette bulunan Eyüp Sabri Paşa (ö. 1890) bölgenin tarihiyle de ilgilenmiştir.⁶⁶ O, *Târih-i Vehhâbiyyân* (İstanbul 1296) isimli kitabında, Vehhâbilik ile ilgili şifahi kaynakları da değerlendirmektedir. Kitap Süleyman Çelik tarafından sadeleştirilerek tıpkıbasımı ile birlikte yeniden neşredilmiştir.⁶⁷ Büyükkara Vehhâbilik tarihini de içeren kitabında, Necd İhvanı ve Cüheyman olayını da ele almıştır.⁶⁸ Süleyman Sarı, Selefi Vehhâbilere yazılmış reddiyelerin bir listesini oluşturmuş, burada 222 eserin ismine yer vermiştir.⁶⁹

a. Vahhabilik İçinde Farklı Gruplar

Seleflik içinde şüühü's-sahve (uyanış âlimleri) denilen yeni bir ulema nesli ortaya çıkmıştır. Selman el-Avde ve Sefer el-Havâli grubun önde gelen simalarıdır. Bu isimler 1991 Körfez Savaşı'nda Suûdî Arabistan'ın ABD yanındaki duruşunu tenkit etmekteydiler. Bu tavrı sürdüren bazı âlimler görevlerinden alındılar, yargılanarak hapse konuldular. Büyükkara günümüz Selefliliği ile ilgili yazısında Sahve grubuna da yer vermekte,⁷⁰ İsmail Akdoğan ve Rıdvan Kalaycı ise bu grubu müstakil bir çalışmayla konu edinmektedir.⁷¹

63 Meryem Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986, (s. 133-140) s. 139.

64 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 277.

65 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 275.

66 Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, c. 12, s. 8-9.

67 Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhabiyân: Vehhabiler Tarihi*, sdl. Süleyman Çelik, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992.

68 Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

69 Süleyman Sarı, "Selefi Vehhâbilere Reddiye Eserler", *Marife*, yıl 9, sy. 3 (Seleflik Sayısı), 2009, s. 327-346.

70 Büyükkara, "Günümüzde Seleflik ve İslâmî Hareketlere Olan Etkisi", s. 503.

71 İsmail Akdoğan ve Rıdvan Kalaycı, "Suudi Arabistan'da İhyacı Hareketler Olarak Sahve ve Vehhabilik", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. 1, sy. 1, Sakarya, 2014, s. 155-184.

Rebî b. Hâdî el-Medhalî'ye⁷² nispetle el-Medhaliyye (Medhalizm) diye adlandırılan Suûdî kökenli eğilim, en dışlayıcı gruplardan biridir. Selefilikteki hecr prensibi, yani bid'atçılardan uzaklaşarak teberri etme kuralı bu grup için de önemlidir. Büyükkara'nın tebliğinde farklı münasebetlerle Medhaliyye söz konusu edilmektedir.⁷³

Hisam b. Gâlib Suudî Arabistan'taki Selefi grupları, Sahve hareketi, Geleneksel Selefilik, Etiyopya asıllı Muhammed Eman el-Câmî liderliğindeki el-Câmiyye ve Elbânî grubu olmak üzere dört farklı alt grup olarak ele almaktadır.⁷⁴

b. Vehhâbîliğin Arabistan Dışındaki Etkileri

Arabistan haricindeki Müslümanlar üzerinde Vehhâbîliğin tesiri daha çok XX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Gelişen ulaşım ve iletişim imkânları, farklı ülkelerdeki değişik cemaat ve kuruluşların Necd ulemâsı ile irtibatlarını kolaylaştırdı. Hindistan ve Pakistan Ehl-i hadîs cemaati ile Mısır'daki Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye Cemiyeti bu oluşumların en eskileridir. Nijerya'da İzâle cemaati, Mali'de Subbanu hareketi, Moritanya'da Müceydirî ekolü, Batı Afrika'da Vehhâbîliğe benzer görüşleri olan gruplardır. Bazı kaynaklarca 'Cihâdiler' diye nitelenen Vehhâbîlik etkisindeki bazı cemaatler de varlıklarını sürdürmektedirler.⁷⁵ Büyükkara'nın listelediği bu grupları Rifat Türkel bir makalede anlatmaktadır.⁷⁶

i. Hindistan Ehl-i Hadîs Cemaati

Ehl-i hadîs (Ehlü'l-hadîs) terimi "hadise göre amel etmeye çalışan kimse" anlamını kazanmıştır. XIX. yüzyılın sonunda Hind alt kıtasında tarihî Ehl-i hadîs çizgisini devam ettirmek isteyen yeni Ehl-i hadîsçiler ortaya çıkmıştır. Bu hususta, bölgede yaşayan Sıddîk Hasan Han'ın⁷⁷ (ö. 1307/1890) eserleri, Nezîr Hüseyin'in⁷⁸ (ö. 1320/1902) öğretim faaliyetleri etkili olmuştur. Abdullah Gaznevi⁷⁹ (ö. 1298/1881), Muhammed Hüseyin⁸⁰ (ö. 1920) ve Ebü'l-Vefâ Senâullah⁸¹ (ö. 1948) da bölgede Ehl-i hadîs grubunun önemli şahsiyetlerdir. Yeni Ehl-i hadîs sahih hadisle amel edileceğini savunmakta, mezhepleri taklide ve bid'atlara karşı çıkmaktadır. Vehhâbîlik ile itham edilen grup, Vehhâbîler'in Hanbelî, dolayısıyla mukallit olduklarını söyleyerek bu iddiayı reddetmiştir.⁸²

72 www.rabee.net, 23.04.2016

73 Büyükkara, "Günümüzde Selefilik ve İslâmi Hareketlere Olan Etkisi", s. 498.

74 Hisam b. Gâlib Suudî, "Suudi Selefilik ve Siyasî Otorite", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 33-50.

75 Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *DİA*, c. 42, s. 611-615.

76 Rifat Türkel, "Etkileri Açısından Vehhâbîlik (Suudi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2013, c. 6, sy. 8, (s. 699-718) s. 704.

77 Abdülhamit Birışık ve diğerleri, "Sıddîk Hasan Han", *DİA*, c. 37, s. 92-98.

78 Mehmet Özşenel, "Nezîr Hüseyin", *DİA*, c. 33, s. 73-74.

79 I. H. Sıddîqui, "Gaznevi, Abdullah b. Muhammed", *DİA*, c. 13, s. 486.

80 Mehmet Özşenel, "Muhammed Hüseyin Mevlevî", *DİA*, c. 30, s. 542-543.

81 Abdülhamit Birışık, "Senâullah Amrîtsarî", *DİA*, c. 36, s. 503-506.

82 Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *DİA*, c. 10, s. 507-508.

Halid Zaferullah Daudi doktora çalışmasında,⁸³ Mehmet Özşenel bir kitabında Ehl-i hadis hakkında bilgi vermiş ve onların hadis konusundaki teliflerini tanıtmıştır.⁸⁴

Salim Çevik, Pakistan hakkındaki raporunda, Ehl-i hadis kavramının modern Selefi harekete işaret etmek için kullanıldığını kaydetmektedir. Bu oluşum Pakistan'lı İhsan İlahi Zahir'in liderliğinde 1986 yılında "Markaz-E-Jamiat Ahle Hadith'i (JAH)"⁸⁵ adıyla partilemiştir. Şiilerle ilişkilendirilen bir suikast ile 1987 yılında öldürülen İhsan İlahi Zahir'in cenaze namazı, Riyad'da da kılınmıştır. Daha sonra JAH Partisinin lideri Sacid Mir olmuştur. Hareketin esas etkinliği, medrese ağına dayanmaktadır. Medreselerinin sayısı, 2006 yılında 3000'e ulaşmıştır. Onlar, genellikle mevcut medreseleri devralmakta ve bunların müfredatını Selefi çizgide yeniden düzenlemektedirler. Bu medreseler için merkezi Faysalabad'da bulunan Vifâku'l-Medârisi's-Selefiyye⁸⁶ adlı kuruluş bulunmaktadır. Sacid Mir aynı zamanda bu kuruluşun da başkanlığını yürütmektedir.⁸⁷

ii. Mısır Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye Cemaati

Ezher âlimlerinden Şeyh Mahmud Hattab Sübkî (ö. 1933) tarafından 1912'de *el-Cem'iyetü's-Şer'iyye*⁸⁸ kurulmuştur. Cemiyete mensup olan kişi selefi akide üzerine olacak, mümin oldukları sürece halef hakkında fık ve bid'at ehli ithamında bulunmayacak, herhangi bir fikhî mezhep konusunda da taassup sahibi olmayacaktır. Cem'iyetü's-Şer'iyye, 25 Ocak 2011 devrimi sonrasında, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Muhammed Mürsî'yi destekleyeceklerini yaptıkları bir basın toplantısıyla gerekçeleriyle birlikte açıklamışlardır.⁸⁹

Ezher hocalarından Muhammed Hamid el-Fakî (ö. 1959) Allah'ın isim ve sıfatları konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarından dolayı Cem'iyetü's-Şer'iyye'den ayrılmıştır. Muhammed el-Fakî öncülüğünde 1926 yılında "Cemaatü Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye" (Muhammedi Sünnet Taraftarları Cemaati)⁹⁰ kurulmuştur. Günümüzde Mısır'da ve Mısır dışında başta Sudan, Çad, Somali olmak üzere birçok Afrika ülkesinde Ensârü's-Sünne Cemaatinin mensupları bulunmaktadır. Ensârü's-Sünne mensuplarının da içinde bulunduğu Selefi sözcüler 25 Ocak 2011 tarihinde Mısır'da gerçekleşen halk hareketlerinin başında "ulu'l-emre itaat" ilkesinden hareketle bunu

83 Halid Zaferullah Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 251.

84 Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 10, 108.

85 Jamiat Ahle Hadith/Ehl-i Hadis Cemiyeti (JAH), www.ahlehadith.org, Erişim tarihi 23.09.2015.

86 Wafaq ul Madaris Al Salafia, www.wifaqulmadaris.org, wmsp.edu.pk.

87 Salim Çevik, *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, Mayıs 2013, s. 92-93.

88 *el-Cem'iyetü's-Şer'iyye li-teâvuni'l-âmilîne bi'l-kitâbi ve's-sünne* (Kitap ve Sünnetle Amel Edenlerle Yardımlaşma Cemiyeti), www.alshareyah.com, 10.04.2014.

89 http://www.alshareyah.com/index.php?option=com_seyret&Itemid=386&task=videodirectlink&id=711, 08.04.2014.

90 www.ansaralsonna.com/web/pageother-659.html, 08.04.2014.

önlemeye çalışmış, Mübarek yönetiminin yanında yer almışlardır. Ensârü's-Sünne cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turuna kalan Mürsi'ye destek vermiştir. "Alimler Şura Meclisi, ikinci tura kalan Muhammed Mürsi'yi davet ederek şeriatın uygulanması ve Şiiler hakkındaki görüşlerini dinlemiş ve onu desteklemeyi kararlaştırmıştır."⁹¹ Ensârü's-Sünne hakkında Ramazan Yıldırım'ın çalışmasında detaylı güncel bilgileri bulmak mümkündür.⁹² Salih el-Verdânî'ye göre Ensârü's-Sünne, Muhammed b. Abdilvehhab'ın kitaplarını yayınlamaktadır.⁹³

Ammar Ahmed Fâйд, Mısır'da Selefi grupların detaylı bir listesini sunmakta ve önemli şahsiyetleri hakkında bilgiler vermekte, Selefilere yakın tarihte Mısır'da meydana gelen olaylara karşı değişen tepkilerini ele almaktadır.⁹⁴

Nurullah Çakmaktaş "Mısır'da Selefi Hareket" hakkında olan yüksek lisans tezini ve konunun farklı yönleriyle ilgili yazmış olduğu makaleleri bir arada yayınlamıştır.⁹⁵ Acun ve Akkaya'nın çalışmaları, dış politikayı başlık edinmesine rağmen bölge ülkelerindeki İhvan kuruluşları ve Selefilik ile karşılaşmalarını, Sisi darbesi (3 Temmuz 2013) ile de ilişkilendirerek konu edinmektedir.⁹⁶ Akgün ve Bozbaş'ın çalışmaları Selefilere bölgenin genelindeki etkisine dair bilgiler içermekle birlikte Mısır üzerine yoğunlaşmaktadır.⁹⁷

iii. Batı Afrika

Nijerya'da İzâle cemaati, Mali'de Subbanu hareketi ve Moritanya'da Müceydîri ekolü ülkelerindeki tarikatlarla karşı duruşlarıyla bilinmekte, Arabistan dışında Vehhâbiliğin etkilediği gruplar arasında sayılmaktadır.

1. Nijerya İzâle Cemaati: Nijerya'da Şeyh Ebu Bekir Gumi/Cûmî (1922[4]-1992) yakın tarihte etkili olan bir âlim olarak öne çıkmaktadır. Gumi'nin görüşlerini benimsemiş kişiler tarafından kurulan "İzâletü'l-Bid'a ve İkâmetü's-Sünne" (Bid'atı Yok Etme, Sünneti İkame Etme) cemaati bölgede Selefi görüşleri dillendiren bir hareket olarak dikkat çekmektedir. Ebû Bekir Gumi'ye 1987 yılında Kral Faysal İslam'a hizmet ödülü verilmiştir.⁹⁸

91 <http://www.ansaralsonna.com/web/play-6537.html>, 08.04.2014.

92 Ramazan Yıldırım, *Cemaatten Partiye Dönüşen Selefilik*, (Analiz) SETA, Aralık 2013, setav.org, 19.03.2015.

93 Salih el-Verdânî, *Mısırda İslâmî Akımlar*, çev. H. Acar, Ş. Duman, Ankara: Fecr, 1988, s. 143.

94 Ammar Ahmed Fâйд, "Mısır'da Selefiler", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 51-75

95 Nurullah Çakmaktaş, *Mısır'da Selefi Hareket*, İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

96 Can Acun ve Gülşah Neslihan Akkaya, "Selefilik ve İhvan Ekseninde Körfez Ülkelerinin Mısır Politikası", (Analiz) SETA, Ocak 2014.

97 Birol Akgün ve Gökhan Bozbaş, "Arap Dünyasında Siyasî Selefizm ve Mısır Örneği", *Akademik Ortadoğu*, sy. 14, yıl 7 (2013-2), s. 1-38.

98 <http://kfp.org/ar/shaikh-abu-bakr-mahmoud-gumi/> Erişim tarihi 23.09.2015.

Gumi *el-Akîdetü's-sahîha bi-muvâfakati's-şerîa* (Şeriate Uygun Sahih Akide) kitabını yazmıştır. Bu kitap karşılıklı sayfalarda Arapça ve İngilizce metinler şeklinde Ankara'da basılmıştır. Kitabın girişinde Musa Abdul, müellif hakkında bilgiler vermektedir. Gumi bu kitabında Süfilere eleştirilerde bulunmaktadır.⁹⁹ Muhammed S. Umar'ın Nijerya'daki tasavvuf karşıtlığı ile ilgili makalesi, Gumi'nin yetişmesi, yazdıkları, etkisi hakkında önemli detaylar içermektedir.¹⁰⁰ Ahmet Göksel Uluer yüksek lisans tezinde Gumi (Gummi) önderliğinde İzale hareketinin (Yan İzala) kurulmasını ele almaktadır.¹⁰¹ Adem Arıkan Nijerya'da Selefiler hakkında yazdığı makalesinde İzale Cemaati hakkında da bilgi vermektedir.¹⁰²

2. Mali Subbanu Hareketi: Eğitim için Kahire'de Ezher'e gitmiş olan öğrenciler tarafından Mali'nin başkenti Bamako'da başlatılmış hareket Vehhâbilik olarak nitelenmektedir. Hacı Abdullah Mahmud Müslümanların Kuran'a ve hadise öncelik vermelerini, Mâliki mezhebine bağlı kalmalarını, evliyayı kutsama gibi yerleşik geleneklerin terkedilmesinin gerektiğini savundu. 1949 senesinde bir okul açtı ve 1951 yılında "eş-Şubbânü'l-Müslimîn" (Subbanu) isimli hareketi kurdu. Hareket farklı bölgelere yayıldı. Mali'nin bağımsızlığından (1960) sonra da bu hareket faal olmayı sürdürdü.¹⁰³

Mali'deki Selefî/Vehhabi hareket olarak isimlendirilen Subbanu hakkında bilgi veren araştırmalar genellikle Lansine Kaba'nın doktora çalışmasına dayanmaktadır.¹⁰⁴ Kaba, hareket ile ilgili müstakil bir makale de yazmıştır.¹⁰⁵ Fatih Yetim'in Mali'de Selefî/Vehhâbi gruplar ile ilgili yazısı Vehhabi-Mâliki çekişmesi hakkında güncel bilgiler vermektedir.¹⁰⁶

3. Moritanya Müceydîrî Ekolü: Moritanya'da Vehhâbiliğin etkilediği Müslüman grup olarak sayılan Müceydîrî ekolü, Kemâlüddin Muhammed el-Müceydîrî b. Habibullah

99 Abubakar Mahmud Gumi, *el-Akîdetü's-sahîha bi-muvâfakati's-şerîa* (The right belief is based on the shari'ah), Ankara: Hilal Yayınları, 1392/1972.

100 Muhammed S. Umar, "Nijerya'da Tasavvuf Hareketleri ve Muhalifleri", çev. Süleyman Derin, *Tasavvuf*, c. 4, sy. 10, 2003, (s. 377-398) s. 389.

101 Ahmet Göksel Uluer, "Nijerya'da silahlı örgütler: Boko Haram ve Mend", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Afrika Çalışmaları Bilim Dalı, 2014, s. 49, 53-54.

102 Adem Arıkan, "Nijerya'da Selefiler", *İlahiyat Akademi*, sy. 1-2, 2015, s. 283-302.

103 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, c. 2, s. 467.

104 Lansine Kaba, *Evolution of Islam in West Africa the Wahhabi movement and its contribution to political development 1945-1958*, Northwestern University, 1972; Lansine Kaba, *The wahhabiyya: Islamic reform and politics in French West Africa*, Evanston: Northwestern University, 1974.

105 Lansin Kaba, "The Politics of Quranic Education among Muslim Traders in the Western Sudan: The Subbanu Experience", *Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines*, c. 10, sy. 3, 1976, s. 409-421.

106 Fatih Yetim, "Mali Krizinin Öteki Yüzü: Sahraaltı Afrikası'nda 'Mezhep Savaşları'", <http://tr.euronews.com/2013/03/25/mali-krizinin-oteki-yuzu/>, 09.04.2014.

(ö. 1204/1789) adına nisbet edilmektedir. el-Müceydîrî, Eş'arî âlimlerden ders aldı. Kuzey Afrika (Mağrib) ve Mısır'dan sonra Hicaz'a gitti, hacı eda etti. Bu yolculuklardan elde ettiği kitaplar ile geri döndü. Sonuçta el-Müceydîrî kelam ve mantığa düşman oldu. Eş'arîler ile el-Müceydîrî'nin temsil ettiği Selefi ekol arasındaki mücadele el-Müceydîrî'nin ölümünden sonra da devam etti. Moritanya'da Müceyderiyye ekolü hakkında bilgileri et-Tayyib b. Ömer'in kitabından bulma imkânı vardır. Bu kitapta ayrıca Moritanya'da Selefi âlimler ve kurumlar da tanıtılmıştır.¹⁰⁷ Muhammed Sâlim Vild Muhammed Moritanya'da Selefi grupların yakın tarihini, ilmî, siyâsî ve cihâdî şeklinde tasnif ederek ele almaktadır.¹⁰⁸

iv. Yemen Demmâc Dârül-hadisî

Demmâc Dârü'l-hadisî, Yemen'de Zeydîlerin yoğun oldukları Sa'de yakınlarındaki Demmâc'da Şeyh Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î'nin¹⁰⁹ (ö. 2001) öncülüğünde kurulmuştur. Zeydî asıllı bu Selefi âlim, Zeydiyye'yi bid'at ehli olmakla itham etmekteydi. Demmâc mezunları, dinî hizmetin farklı alanlarında işe alınmaktaydı.¹¹⁰ Şeyh Mukbil Hz. Peygamber'in kabri üzerindeki yeşil kubbenin yıkılmasını teklif etmişti. Şeyh Mukbil 21 Temmuz 2001 günü Cidde'de vefat etmiştir.¹¹¹

Ahmed Muhammed ed-Dagaşî, Şeyh Mukbil hareketini "Geleneksel Selefilik" olarak nitelemektedir. Ayrıca "Yeni Selefilik" dediği özellikle siyaset ile ilgilenen bazı grupları da tanıtmaktadır.¹¹²

2. Cihâdî Selefiyye

Selefi gruplar arasında meydana gelen ayrışma sebepleri arasında yönetime itaat ve cihad konusunda farklı yöntem (menhec) önemli bir yer tutmaktadır. Büyükkara, Selefiler içerisinde 11 Eylül 2001 sonrası daha belirgin olarak tartışılan Cihâdî ve Vehhâbî ayrışmasını¹¹³ ve bu Selefi grupların birbirlerinden teberrî etmelerini incelemiştir.¹¹⁴ "Cihatçı Selefi akımın doğuşunun ilk kıvılcımı" olarak değerlendirilen Cüheyman'ın liderliğindeki 20 Kasım - 5 Aralık 1979 tarihlerindeki Kabe baskını,

107 et-Tayyib b. Ömer, *es-Selefiyye ve 'alâmuhâ fi Moritanya*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995, s. 256-279.

108 Muhammed Sâlim Vild Muhammed, *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 255-268.

109 muqbel.net, Erişim tarihi 23.09.2015.

110 Mehmet Ali Büyükkara, "Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2011/1, c. 16, sy. 30, (s. 115-152) s. 123.

111 Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihâdî Selefiyye", *Dinî Araştırmalar*, 2004, c. 7, sy. 20, (s. 205-234) s. 225 ve dpt. 77.

112 Ahmed Muhammed ed-Dagaşî, "Yemen'de Selefilik", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 77-90.

113 Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihâdî Selefiyye", *Dinî Araştırmalar*, c. 7, sy. 20, 2004, s. 205-234.

114 Mehmet Ali Büyükkara, "Biz Artık O Sapkınlardan Değiliz': Selefilerin Selefiliklerden Teberrirleri Üzerine Değerlendirmeler", *İslâmiyât*, 2007, sy. 10-1, s. 57-76.

Büyükkara tarafından değişik çalışmalarda ele alınmıştır. Büyükkara, Usame bin Ladin'in Cüheyman ve adamları için "hakiki Müslümanlar" dediğini nakleder.¹¹⁵

Abdullah el-Hadrâvî Kabe baskını olayını "halkımızın devrimcilerinin düzenlediği eylem" diyerek dönemin gazetelerine de atıflar yaparak ele almıştır. el-Hadravî'nin "İran'daki mübarek İslam devrimi" ifadesini kullanması "Suud ailesi tahtı" ve "kafir Suud rejimi" şeklinde ifadeleri dikkat çekicidir.¹¹⁶ Salih el-Verdânî Mısır'da Selefilere Cüheyman hareketini Hariciler olarak değerlendirdiklerini ifade edip basına verilmiş demeçlerden örnekler sunmuştur.¹¹⁷

Günümüzde cihâdî gruplar arasında IŞİD (Irak, Şam İslam Devleti Örgütü) ve onun diğer bir adı olan DAİŞ (ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-İrak ve's-Şâm) daha çok gündem olmaktadır. IŞİD'in *Dabiq* ismiyle İngilizce, *Kostantiniyye* ve *Rumiyye* isimleriyle Türkçe yayınlanan dergileri vardır. Ramazan Biçer IŞİD'in görüşlerini,¹¹⁸ Gürler ve Özdemir¹¹⁹ ve Alper Y. Dede tarihini,¹²⁰ Mustafa Özcan ve Leyla Özcan ise kökenlerini¹²¹ ele alan çalışmalar yapmışlardır. Loretta Napoleoni'nin IŞİD ile ilgili kitabının çevirisi de yayınlanmıştır.¹²² Diyanet İşleri Başkanlığı IŞİD hakkında bir rapor yayınlarak grubun dinî referansları, din anlayışı ve felsefesi, tarihi, kullandığı kavramlar hakkında bilgi vermiştir.¹²³

Yahya el-Kubeysi'nin çalışması ise Irak'ta Selefilik tarihini ele almakta, Cihâdî Selefiler ve alt kollarını,¹²⁴ Abdurrahman el-Hâc Suriye'deki en-Nusra ve diğer cihâdî Selefilere ele almaktadır.¹²⁵ Hasan Muhammed İbrahim Somali'de Selefilik ile ilgili çalışmasında eş-Şabâb örgütü ile birlikte bölgedeki başka Selefi grupları hakkında

115 Mehmet Ali Büyükkara, *Kabe'nin İşgali*, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2005, s. 8, 93, 154, 160.

116 Abdullah el-Hadravî, *Kabe Devrimi: (Kabe Baskınının İcyüzü)*, çev. Üsâme Zeydoğlu, İstanbul: İslamoğlu Yayınları, 1987, s. 7, 14, 31, 32, 34, 107.

117 Salih el-Verdani, *Mısrıda İslâmî Akımlar*, çev. H. Acar, Ş. Duman, Ankara: Fecr, 1988, s. 150.

118 Ramazan Biçer, "IŞİD Düşünce Yapısının Teolojik Arkapları", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, c. 13, sy. 1, 2015, s. 1-11.

119 Recep Tayyip Gürler ve Ömer Behram Özdemir, "El Kaide'den Post-Kaide'ye Dönüşüm: IŞİD", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, c. 1, sy. 1, 2014, s. 113-155.

120 Alper Y. Dede, "Arap Baharı Sonrası Irak ve Suriye'de IŞİD'in Ortaya Çıkması ve Gelişmesi: Devlet Altı Gruptan Proto Devlete Geçiş", *Orta Doğu'da Devlet Altı Gruplar*, Erkan Ertoşun vdğr. (eds.), Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 97-128.

121 Mustafa Özcan ve Leyla Özcan, *IŞİD ve Kökenleri: Haricilik ve Selefilik*, İstanbul: Safa Yayın Dağıtım, 2015.

122 Loretta Napoleoni, *İslam ve Modern Cihat; İslam Devleti ve Orta Doğu'nun Yeniden Çizilmesi*, çev. Ahmet Faruk Çeçen, Fulya Çeçen, İstanbul: Altın Bilek Yayınları, 2015.

123 DAİŞ'in Temel Felsefesi ve Dini Referansları Raporu, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015. <http://webdosya.diyaret.gov.tr/anasayfa/UserFiles/Document/TextDocs/b7ca135a-c08f-4ee5-892b-4c181663630a.pdf>, 19.08.2015.

124 Yahya el-Kubeysi, "Irak'ta Selefilik", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 91-116.

125 Abdurrahman el-Hâc, "Suriye'de Selefilik ve Selefiler", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*, s. 117-139.

bilgi vermektedir.¹²⁶ Ayfare Abdi Elmi'nin kitabı farklı başlıklar altına dağılmış halde Somali'deki birçok grup hakkında bilgi içermektedir.¹²⁷ Ebû Mus'ab es-Sûrî'nin *Küresel İslâmî Direniş Çağrısı (el-Mukâveme)* adlı kitabının tercümesinin ilk cildi yayınlanmıştır.¹²⁸

3. Siyâsî Selefîyye

Seleflerin siyasette yer almasını savunanlardan biri, Mısır asıllı Selefî şeyh Abdurrahman Abdülhâlık'tır. Büyükkara'nın makalesinde Selefî gruplardan biri olarak Siyasî Selefîyye başlığı yer almaktadır.¹²⁹ Daha önce geçtiği gibi, Pakistan'da Ehl-i hadis hareketi partileşmiştir. Ramazan Yıldırım'ın analizinde Mısır'da Selefî grupların tasnifi ve yakın tarihi, partileşmesi ve son siyasî gelişmelerdeki tutumları ele alınmıştır.¹³⁰

B. Medrese Geleneğine Yaslanan Akımlar

Müslüman ülkelerde medreseler, birçok dinî akım ve teşkilatın doğum yerleri olmuşlardır. Bu geleneksel dinî eğitim kurumları varlıklarını İslâm âleminde hala sürdürmektedirler.¹³¹ Farklı bölgelerdeki medrese benzeri eğitim kurumlarıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır.

Osmanlı medreseleri hakkında Şükran Fazlıoğlu, özellikle müfredatları ile ilgili bilgi veren kaynakları değerlendiren bir literatür çalışması yapmıştır.¹³² Yaşar Sarıkaya, II. Meşrutiyet döneminde ıslah edilen medrese programı ile İmam Hatip Liseleri programının benzer olduğunu tespit etmektedir.¹³³ M. Halil Çiçek'in kendi hatıralarını da içeren doğu medreseleriyle ilgili kitabında günümüzdeki durumla ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹³⁴ Bu bölgedeki Muş¹³⁵ ve Bingöl¹³⁶ illerindeki iki üniversitenin medreseler hakkında düzenlediği sempozyumun tebliğleri yayınlanmıştır.

126 Hasan Muhammed İbrahim, "Somali'de Selefîlik ve Selefîliğin Geleceği", *Arap Dünyasında Selefîlik ve Selefî Hareketler*, s. 269-283.

127 Ayfare Abdi Elmi, *Somali: Kimlik İslâmî Hareketler ve Barış*, çev. Zekiye Baykul, İstanbul: Açılıkitap, 2012, s. 102, 110, 120.

128 Ebû Musab es-Sûrî (Ömer Abdülhâkim), *Küresel İslâmî Direniş Çağrısı (el-Mukâveme)*, çev. La Edri, İstanbul: Anlatı, 2015.

129 Büyükkara, "Günümüzde Selefîlik ve İslâmî Hareketlere Olan Etkisi", s. 516.

130 Ramazan Yıldırım, "Cemaatten Partiye Dönüşen Selefîlik", (Analiz) SETA, Aralık 2013, setav.org, 19.03.2015.

131 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 83.

132 Şükran Fazlıoğlu, "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sy. 12 (Türk Eğitim Tarihi), 2008, s. 593-610.

133 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 167.

134 M. Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencamı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

135 *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, I-II, (Uluslararası Sempozyum 05-07 Ekim 2012 Muş), Fikret Gedikli (ed.), Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, 2013.

136 *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler*, I-II, (Uluslararası Sempozyum, 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, Bingöl), İsmail Narin (ed.), Bingöl: Bingöl Üniversitesi, 2013.

Türkiye’de daha çok Kur’an öğretimi ve Kur’an kursları ile bilinen ve Süleymancılık diye isimlendirilen cemaat,¹³⁷ bazı kitapların okunduğu üç aşamalı bir ders sistemini uygulamaktadır.¹³⁸ Bu cemaat, bir müderris olan Süleyman Hilmi Tunahan¹³⁹ adına nispet edilmektedir.

Daha ziyade geleneksel usulle eğitim yapan kurumlara Tunus ve Mısır’da “Küttâb”; Fas’ta “Mesîd”; Çad’da “Massik”; Nijerya’da “Makaranta Allo”; Senegal’de “Daara”; Moritanya’da “Mahdara”; Libya’da “Zaviye” ve Somali’de “Dox” gibi isimler verilmektedir.¹⁴⁰ Ömer Korkmaz, Moritanya’da mahdara/mahzara denilen eğitim geleneği hakkında bilgi içeren bir makale yazmıştır. Fransız sömürge döneminde alternatif sunan bu eğitimde hoca ve onunla birlikte gerektiğinde seyyar ekilde dolaşan öğrenciler, çoğunlukla şiirlere çevrilerek ezberlenen metinler temel unsurlardır.¹⁴¹

Endonezya’da geleneksel dinî eğitim kurumlarına pesantren¹⁴² adı verilmektedir. Göksoy, Endonezya’da din eğitimi veren kurumların tarihini ele aldığı çalışmasında eğitim faaliyeti yürüten gruplara da değinmektedir.¹⁴³ Florian Pohl, pesantren hakkında müstakil bir çalışma yapmıştır.¹⁴⁴

Medrese geleneği denince kurumsal düzeyde günümüzde varlığını sürdüren Hint alt kıtasındaki medreseler dikkat çekmektedir. İbrahim Aşlamacı kitabında, Pakistan medreseleri ile Türkiye’deki İmam Hatip liselerini birlikte ele almaktadır.¹⁴⁵ Aşlamacı’nın Pakistan medreselerini tanıtan¹⁴⁶ ve 11 Eylül sonrası bu medreseler üzerinde yapılan tartışmaları ele alan makaleleri vardır.¹⁴⁷

137 Şaban Sitembölükbaşı, “Tunahan, Süleyman Hilmi, (Süleyman Efendi Cemaati)”, *DİA*, c. 41, s. 377.

138 Mehmet Ali Kirman, “Türkiye’de Bir Yeni Dinî Cemâat Örneği Olarak Süleymancılık”, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Ankara 2000; Mehmet Ali Kirman, ““Süleymancılık” Ortaya Çıkışı, Gelişim Evreleri ve Günümüzdeki Durumu”, *Demokrasi Platformu* [Türkiye’de Tarikatlar ve Cemaatler - I], 2006, c. 2, sy. 6, s. 151-180.

139 Reşat Öngören, “Tunahan, Süleyman Hilmi”, *DİA*, c. 41, s. 375-377.

140 Ahmet Kavas, “Afrika’da Din Hizmeti”, *Din ve Hayat Dergisi*, sy. 3, 2009, s. 59-63.

141 Ömer Korkmaz, “Çöl Üniversiteleri; İşgale Karşı Alternatif Bir Eğitim Modeli”, *Burhan Dergisi*, yıl 3, sy. 28, Ocak 2008, s. 24-27.

142 İsmail Hakkı Göksoy, “Pesantren”, *DİA*, c. 34, s. 250-251.

143 İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri”, *Dini Araştırmalar*, c. 5, sy. 15, 2003, s. 37-64.

144 Florian Pohl, *Islamic education and the public sphere: today’s pesantren in Indonesia*, Münster: Waxmann, 2009, s. 84.

145 İbrahim Aşlamacı, *Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam Hatip Okulları*, İstanbul: Dem Yayınları, 2014, s. 233.

146 İbrahim Aşlamacı, “Tarihsel Süreç İçerisinde Pakistan Medreseleri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 1, 2013, s. 187-210.

147 İbrahim Aşlamacı, “Pakistan Medreseleri: 11 Eylül Sonrası Yöneltilen İddialar ve Reform Çalışmaları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, sy. 10-24, 2012, s. 101-126.

Hint alt kıtasında günümüzde varlığını sürdüren medrese ekollerinin geçmişi Babürlüler Devleti (1526-1858) dönemine kadar uzanmaktadır. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin babası Şah Abdürrahîm'in idaresindeki Delhi'deki Rahîmiyye bunlardan biridir. Hint alt kıtasında oluşan fikir ekollerinin büyük bir kısmı kendilerini bu medresenin temsil ettiği düşünceye nisbet eder. Leknev'de Molla Kutbüddin'in 1693 yılında kurduğu Dârülulûm-i Firengî Mahal, kurulduğu binada (mahal) daha önce Avrupalı (Frenk) tüccarların oturmuş olmasından bu isim ile anılmıştır. "Ders-i Nizamî" adıyla anılan medrese müfredatını oluşturan Molla Nizâmeddin Sihâlvi (ö. 1748) burada faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹⁴⁸

İngilizler'in Bâbürlü Devleti'ne son verdiği 1858'den sonra Müslümanlar Diyûbend kasabasında medrese kurmuşlardı.¹⁴⁹ Metcalf'ın Deoband hakkındaki kitabı, Ehl-i hadis gibi Selefî, Birelviler (Barelvi) gibi sûfî gelenekçilerin, Aligarh gibi modernist ve Nedve gibi ıslahçıların eğitim kurumları hakkında da bilgiler vermektedir.¹⁵⁰

Mefkure Nur Pakdemirli, Pakistan'da yüksek din öğretimi kurumları üzerine yaptığı doktora çalışmasında bu ekolleri; gelenekçiler, yenilikçiler ve uzlaşmacılar olmak üzere üç grupta tasnif etmektedir. Gelenekçiler olarak Ehl-i hadis, Deobendî ve Birelvî ekolleri tanıtılmaktadır. Yenilikçiler olarak Aligarh ekolü, uzlaşmacılar olarak Nedve anlatılmaktadır.¹⁵¹ Pakdemirli bu ekoller ve eğitim ile ilgili ayrıca bir makale kaleme almış, bu çalışmada da gelenekçiler, yenilikçiler ve uzlaşmacılar üçlü tasnifi, alt başlıklar detaylandırılarak tekrarlanmıştır.¹⁵²

Salim Çevik Pakistan ile ilgili analizinde "dini harita" hakkında da bir bölüm açmıştır. Sünniler olarak Birelviler (Barelviler), Deobendiler ve Tebliğ Cemaati (Cemâat-i Tebliğ); Şiiiler olarak Tehrik-i Caferiye Pakistan (Tehrik-i İslâmî), Pakistan Caferi Hareketi (İslâmî Hareket) (TJP); Selefiler olarak Jamiat Ahle Hadith/Ehl-i Hadis Cemiyeti (JAH) konu edilmiştir. Etkin dinî liderler hakkında da bir başlık açılarak ilk sırada Tahir-ül Kadri tanıtılmaktadır. Pakistan'da Taliban gibi silahlı birçok grubun yakın tarihteki faaliyetleri kaydedilmektedir.¹⁵³

148 Azmi Özcan, "Firengi Mahal", *DİA*, c. 13, s. 132-133.

149 Abdülhamit Birışık, "Medrese, Hint Alt Kıtasında Medrese", *DİA*, c. 28, s. 333-338.

150 Barbara Daly Metcalf, *Islamic revival in British India: Deoband 1860-1900*, Princeton: Princeton University, 1982.

151 Mefkure Nur Pakdemirli, "Pakistan'da Yüksek Din Öğretimi Kurumları", Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir, 2013, s. 74.

152 M. Nur Pakdemirli, "Hint Altkıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi", *EKEV*, c. 19, sy. 62, 2015, s. 425-454.

153 Salim Çevik, *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, Mayıs 2013, s. 85.

Hint alt kıtası Orta Asya için de önemli bir ilim merkezidir. Olivier Roy'un ifadesiyle, "Orta Asya uleması kitaplarını Mekke'den, hele Meşhed ya da Kum'dan değil Lahor'dan, Bombay'dan, Delhi'den getiriyordu."¹⁵⁴

1. Diyobendîler

Diyûbend (Diyobend, Diyûbend, Deobend, Deoband) cemaatinin kökeni 1866'da Delhi'nin 150 km. kuzeyindeki Deobend kasabasında kurulan Diyûbend Dârülulûmu'dur.¹⁵⁵ Durmuş Bulgur medreseyi Devband ismiyle anlatmaktadır.¹⁵⁶

Diyûbend mensupları Hanefî mezhebine mensupturlar. Bir dönem Diyûbend Dârülulûmu'na müderris tayin edilen Halil Ahmed Sehârenpûrî (1852-1927) *el-Mühenned ale'l-müfenned* isimli kitabını Diyûbend ulemâsının Ehl-i sünnet'e aykırı görüşlerinin bulunduğunu iddia edenlere reddiye olarak yazılmıştır.¹⁵⁷ Sehârenpûrî 1907'de yazdığı eserinde "cemâatimiz furûda Ebû Hanife'yi, usûlde Ebu'l-Hasan el-Eşarî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'yi taklit eder" diyerek başlamakta ve tasavvufta Nakşibendiyye, Çiştîyye, Kâdiriyye ve Suhreverdiyye müntesipleri olduklarını kaydetmektedir.¹⁵⁸ Muhammed Tayyib 1979'da kaleme aldığı, ekolün mezhebi yönleri hakkında bilgilere yer verdiği eserinde "Diyûbend uleması kendilerini Mâtürîdî olarak tarif ederler ancak içlerinde Eş'arîler de vardır" demektedir.¹⁵⁹

Aziz Ahmed modernizm konusuna ağırlık verdiği kitabında Diyûbend (Deoband) ekolünü geleneğin canlanışı olarak ele almakta, Diyûbend âlimlerinin itikadda Eş'arî ve Mâtürîdî fıkhıta ise Hanefî olduklarını kaydetmektedir. Diyûbend öğrencilerinin yarısı dış ülkelerden geliyordu. Afganistan başkadısı olan Abdürrezzak, Diyûbend mezunuydu. Şerif Hüseyin, Osmanlı'ya isyan edip Mekke ulemasından Türkler'i irtidat ile suçlayan, Kureyşî olmadıkları için hilafet haklarının olmadığını içeren fetva almıştı. Bir dönem medresenin en üst yöneticisi olan Mahmud Hasan Diyûbendî¹⁶⁰ (1851-1920), Mekke'de bu fetvayı imzalamayı reddetmiştir.¹⁶¹

154 Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Morah, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 199.

155 Azmi Özcan, "Dârülulûm", *DİA*, c. 8, s. 553-555.

156 Durmuş Bulgur, *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları*, Konya: Tablet Kitabevi, 2007, s. 113-125.

157 Mehmet Özşenel, "Sehârenpûrî, Halil Ahmed", *DİA*, c. 36, s. 310-311.

158 Halil Ahmed Sehârenpûrî, *el-Muhanned ale'l-Müfenned*, thk: Muhammed bin Adem el-Kevserî, Karaçi: Mektebetu Daru'l-Ulum, 1433/2011, s. 40.

159 Muhammed Tayyib, *Ulemâu Diyûbend; akideten ve menhecen*, Arapça'ya tercüme: Nuruâlem Halil el-Emîni, Karaçi: Mektebetu Daru'l-Ulum, 1433/2011, s. 210. Bu kitabın metni Darululoom'un internet sayfasında da yer almaktadır. <http://www.darululoom-deoband.com/urdu/books/index.php?content=categories&display=detail&id=12, s. 71, 23.09.2015>.

160 Abdülhamit Birişik, "Mahmûd Hasan Diyûbendî", *DİA*, c. 27, s. 366-367.

161 Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün, İstanbul: Yöneliş, 1990, s. 130, 151, 163.

Abdulhamit Birışık, Hind Altkıtası düşünce ekolleri hakkındaki kitabında Diyûbend ekolü için de başlık açmış, teşekkül tarihini, fikirlerini ve tefsir çalışmalarını ele almıştır.¹⁶² Özşenel Pakistan'da hadis çalışmalarını konu alan kitabında Diyûbend ekolü hakkında bilgi vermiş ve hadis konusunda teliflerini tanıtmıştır. Diyûbend medreseleri 1963 yılında kurulan Vifâku'l-Medârisi'l-Arabiyye adlı bir birlik çatısı altında temsil edilmektedir.¹⁶³

Diyûbend ekolü âlimleri, bölgede ortaya çıkmış olan Kadıyanilerin farklı yorumlarıyla tartışmaların yoğunlaştığı süreçte, hatm-i nübüvvet konusundaki yanlış propagandaları tesirsiz hale getirmek için mücadele başlatmışlar, bu faaliyetler için Mülta'n'da "Meclis-i Tahaffuz-ı Hatm-i Nübüvvet" adıyla bir müessese teşkil etmişlerdir. Sonraları "Âlemî Meclis-i Tahaffuz-ı Hatm-i Nübüvvet" adını alan bu kuruluşun, günümüzde Pakistan ve Hindistan'daki yüzlerce şubesine ilâveten dünyanın önemli merkezlerinde de şubeleri bulunmaktadır.¹⁶⁴

2. Cemâat-i Tebliğ

Tebliğ Cemaati, Tebliğ-i Tahrik, Tahrik-i iman ve Dini Da'vet adlarıyla da bilinen Cemâat-i Tebliğ, kökeni Diyûbendîliğe dayanan bir cemaattir. Deobend Dârül-ulûmu'nda ders almış olan Muhammed İlyas Kandehevî¹⁶⁵ (1885-1944) Cemâat-i Tebliğ'i 1926 yılında Delhi'nin güneybatısında yer alan Mevat'ta kurmuştur. Cemâat-i Tebliğ'e göre tebliğ her Müslümanın görevidir.¹⁶⁶

Muhammed İlyas'ın vefatı sonrasında yerine geçen oğlu Muhammed Yusuf Kandehevî (1917-1965) zamanında cemaat dünya çapında bir hareket haline geldi. Onun *Hayâtü's-sahâbe*¹⁶⁷ adlı eseri Türkçeye çevrilmiştir.¹⁶⁸

Fikret Efe, Cemâat-i Tebliğ'in doğuşunu, bu cemaate yöneltilen eleştirileri,¹⁶⁹ tebliğ ve davet metodunu ele alan¹⁷⁰ makaleler yazmıştır.

162 Abdulhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, 2. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 211.

163 Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İFAV, 2014, s. 100, 143.

164 Khalid Zafarullah Daudi, "Hatm-i Nübüvvet (Literatür)", *DİA*, c. 16, s. 479-484.

165 Ömer Mahir Alper, "Kandehevî, Muhammed İlyas", *DİA*, c. 24, s. 295-296.

166 M. Manazir Ahsan, "Cemâat-i Tebliğ", *DİA*, c. 7, s. 293-294.

167 Bu eser farkı mütercimler tarafından Türkçeye çevrilerek birçok defa basılmıştır. Bu çevirilerden biri: Muhammed Yusuf Kandehevî, *Hayâtü's-sahabe: Peygamberimiz ve ilk Müslümanlar*, I-IV, çev. Sıtkı Güllü, İstanbul: Divan Yayınları, 1990.

168 Mehmet Özşenel, "Kandehevî, Muhammed Yûsuf", *DİA*, c. 24, s. 296-297.

169 Fikret Efe, "Cemâat-i Tebliğ, Doğuşu ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2002, sy. 8, s. 101-123.

170 Fikret Efe, "Eğitim Sosyolojisi Açısından Cemâat-i Tebliğ'in Davet, Teblig ve Eğitim Yöntemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 17-3, 2004, s. 216-234.

3. Tâlibân

Tâlibân, öğrenci anlamındaki tâlib sözcüğünün Farsça çoğuludur. Pakistan ile Afganistan'daki geleneksel Diyûbend medreselerinde dinî eğitim gören öğrencilere bu isim verilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi Duyubendiye ekolünün mensupları Hanefi mezhebine bağlıdır.

Afganistan'da farklı zamanlarda çıkarılan kanunlar için Hanefî mezhebinin genel ilkelerine uygun olarak hüküm vereceği vurgusunu görmek mümkündür. 1931 tarihli anayasada Afganistan'ın resmî mezhebinin Hanefî mezhebi olduğu ve padişahın da bu mezhebe mensup biri olması gerektiği ifade edilmiştir. Komünistlerin yönetimden olduğu dönemde, uygulanmasa da, had, kısâs ve diyet konusunda, Hanefî mezhebine göre hüküm verilmesini öngören madde değiştirilmemiştir.¹⁷¹ Afganistan'ın 2004 tarihli yeni anayasasında Hanefi mezhebi yanında, ülkenin nüfusunun yaklaşık %15-18'lik kısmını oluşturan Şia'nın Caferi mezhebi tanınmış, 2008 yılından itibaren Caferi fıkıh okulların ders müfredatına dâhil edilmiş,¹⁷² 2009 yılında Caferi mezhebine göre Kânun-i Ahvâl-i Şahsiyye-yi Ehl-i Teşeyyu adlı kanun çıkarılmıştır.¹⁷³

Afganistan 1979 yılında Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir. Afganistanlı Müslümanlar, bir buçuk milyon insanın öldüğü, bir milyondan fazla insanın sakat kaldığı ve altı milyon insanın ülkeyi terk etmek zorunda kaldığı yaklaşık on yıl süren savaş sonrasında işgalci Sovyetler Birliği'ni 1988 yılında ülkelerinden çıkardılar. Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam* adıyla Türkçeye çevrilen kitabında, bu savaşın içerisinde aktif rol alan hareketlerin ve genel anlamda Afganistan halkının İslam anlayışını, tasavvuf, medrese ve başka hareketler ile ilişkilerini ele almıştır.¹⁷⁴

Sovyetlerin çekilmesinden sonra ise farklı bölgelerde birçok sorun yaşanmıştır. Afganistan'ın güneyinde Kandehar'a bağlı bir kasabada 1994 sonbaharında bir komutan iki kızı kaçırmış, kızların ailesi medreseden yardım istemiştir. Medresedeki Molla Ömer elli üç öğrencisiyle komutanın karargâhına baskın yapar, kızları kurtarır, komutan ve adamlarını ise asarak idam eder. Böyle başlayan Tâlibân hareketi 1996-2001 yıllarında Afganistan'ın büyük kısmında hâkim olmuştur.

171 Mehtarkhan Khwajamir, "Afganistan'da İslâm Ceza Hukukunun Kanunlaştırılması" Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, 2015, s. 76, 104.

172 Mehterhan Furkani, "Günümüz Afganistan'ında Fıkıh Öğretimi", *Mütefekkir*, 3/5: 2016, s. 157-176.

173 Mehtarkhan Khwajamir, "Afgan Medeni Kanununun Oluşum Süreci ve Muhtevası", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 26, 2015, s. 369-382.

174 Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, çev. Mustafa Kadri Orağlı, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.

Mehmet Ali Büyükkara, Haricilik zihniyeti olarak niteleyerek iktidarda oldukları dönemde Tâliban uygulamalarını bir makalesinde anlatmaktadır.¹⁷⁵ Büyükkara başka bir makalesinde, Tâlibân ile Selefilik hareketinin zamanla farklılaşan ilişkilerini de ele almıştır. Okudukları medreseler Diyûbendiyye ekolündendir. Büyükkara, Diyûbendiliği “Hanefi Selefiligi” olarak vasıflamaktadır.¹⁷⁶

Taliban’ın mezhebi hakkında Farsça bir eser yazan Beşir Ahmed Ensârî de Tâliban’ın mezhebi ile Hariciliği mukayese etmektedir.¹⁷⁷ Bu eseri Tükçeye çeviren¹⁷⁸ Mazhari Taliban ile ilgili tebliğinde “teorik ve pratik bakımından Taliban ve İŞİD örgütleri arasında hiç bir fark yoktur” diye yazmaktadır.¹⁷⁹

Abdullah Yegin Diyubendiyye medreselerini Hanefi Müslümanların kurduğunu ifade etmesine rağmen Taliban için “Diyobend ekolü Selefiligi” demektedir.¹⁸⁰ Taliban hükümeti kurduktan sonra Molla Muhammed Ömer’in hilafetinin meşruiyetini, Ehlü'l-hal ve'l-akd teorisiyle sağladığını, Kureyşli olmama durumunu da “İbn Teymiyye’nin fetvalarına dayanarak” çözdüğünü, hilafet unvanını yine İbn Teymiyye’nin veliyyu'l-emr görüşünden ilham alarak emirlik ile değiştirdiğini kaydetmektedir.¹⁸¹

Özgür Çınarlı doktorasında Taliban için sapkın ithamıyla birlikte farklı cümleler kullanmaktadır. “Deobandi medreselerinde din derslerinin yanında sanat ve bilim dersleri verilmekteydi. Ancak, Taliban’ın Deobandilik anlayışı ilk Deobandilerin hayal bile edemeyecekleri kadar sapkın bir nitelik taşımaktadır.”¹⁸²

Tâlibân hakkında, Abdulghani Aydın “Hâriciliğin bir tezahürü”,¹⁸³ Mehmet Kuyucu ise Hariciliğe dayandığı¹⁸⁴ tespitinde bulunmaktadır. Akbarshah Ahmadi,

175 Mehmet Ali Büyükkara, “Bir inanç ve imaj sorunu olarak İslam’ın ‘Taliban’cısı”, *Günümüz İnanç Problemleri*, 2001, s. 277-287.

176 Mehmet Ali Büyükkara, “Dışlamacı Müslümanlığın Orta Asya’daki İzdüşümleri: Selefilik Hareketi ve Taliban”, [M. S. Kafkasyalı (ed.), *Orta Asya’da İslam*, Ankara, 2012] içinde, (c. 3, s. 1287-1324) s. 1303.

177 Beşir Ahmed Ensari, *Taliban*, çev.: Nasuriddin Mazhari, İstanbul: Kayıt Yayınları, 2015.

178 Beşir Ahmed Ensari, *Taliban*, çev. Taliban, İstanbul: Kayıt Yayınları, 2015.

179 Nasiruddin Mezheri (Nasseruddin Mazhari), “Afganistan’da Din-Şiddet İlişkisi Bağlamında Taliban Örneği”, *Din ve Şiddet*, (Uluslararası Sempozyum, 23-25 Ekim 2015, Rize), ed. Faruk Sancar, Ankara, 2016, (ss. 271-292), s. 272.

180 Abdullah Yegin, *Afganistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Ankara: Seta, 2015, s. 54-56, 72.

181 Yegin bu görüşler için Seyyid Hüseyin Etheri’ye referansta bulunmaktadır. Yegin, *Afganistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, s. 55.

182 Özgür Çınarlı, “Afganistan’daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001)”, *Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2009, s. 82.

183 Abdulghani Aydın, “Afganistan’da Taliban Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Mezhebi Görüşleri”, *Yüksek Lisans tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2010, s. 107, 112.

184 Mehmet Kuyucu, “Şiddetin İslâmleştirilmesi ve Taliban Örneği”, *Yüksek Lisans tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s. 55, 59.

Hanefî, sufi ve Diyûbendî olduklarını ifade eden görüşlerinin yanında, Hâricî ve Vehhâbî zihniyeti olarak değerlendirilen uygulamalarını kaydetmektedir.¹⁸⁵

Tâlibân hakkında Hâricî etiketlemesi, faaliyetlerinden hareketle yapılmaktadır. Ancak Tâlibân'ın Diyûbendiyye medreselerinden çıktığı kabul edilmektedir. Bu medrese mensupları, ilgili başlıkta da işaret edildiği gibi, kendilerini Hanefî, Mâtürîdî ve Eş'arî olarak tanıtmaktadır. Eymen ez-Zevâhirî, Ebu Musab ez-Zerkâvî'ye (1966-2006) gönderdiği mektubunda (2005) Taliban lideri Molla Ömer'in Hanefî ve Mâtürîdî olduğunu yazmaktadır.¹⁸⁶

Ahmed Raşid'in Taliban hakkındaki kitabı,¹⁸⁷ bölgede komutanlık yapmış olan Rauf Beg'in savaş günlüklerine dayanan kitabı,¹⁸⁸ Yahya Konuk'un Afganistan'ı da kapsayan cihad hatıraları Tâlibân'ın uygulamalarıyla ilgili farklı detayları vermektedir.¹⁸⁹ el-Cezire'nin Afganistan-Pakistan bölge şefi olan Ahmet Muvaffak Zeydan'ın Tâlibân ile ilgili kitabı da Türkçeye çevrilmiştir. Yazar yıllarca bölgede yaşamış, Taliban lideri Molla Ömer ile görüşmüş; medreselerin içine girmiş, kabilelere konuk olmuştur.¹⁹⁰

4. Endonezya Nehdatü'l-Ulemâ Teşkilatı

Endonezya'da *Nehdatü'l-ulemâ* isimli teşkilât, 1926 yılında Surabaya'da (Cava) Hâşim Eş'arî ve Abdülvehhâb Hasbullah adlı âlimlerin öncülüğünde kurulmuştur. Genel merkezi başşehir Cakarta'da bulunmaktadır. Ehl-i sünnet çizgisi doğrultusunda dört mezhebe bağlılığı vurgulayan *Nehdatü'l-ulemâ* geleneksel dinî anlayışı korumayı hedefleyen bir harekettir.¹⁹¹ Göksoy, Endonezya'da tasavvufi hareketleri ele aldığı çalışmasında, bu grupların *Nahdatü'l-ulemâ* ile yakınlık kurduklarını ancak bazı konularda ıslahçı hareketlerin tenkitlerine maruz kaldıklarını kaydetmektedir.¹⁹² Ethem Ruhi Fırlalı, Endonezya'daki çağdaş İslam düşüncesini konu edindiği çalışmasında geleneksel eğitimi anlatmakta, *Muhammediyye* ve

185 Akbarshah Ahmadi, "Dini Tarihi ve Sosyolojik Boyutuyla Taliban Hareketi", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya 2011, s. 39.

186 Mektubun çevirisi ve aslına ulaşılacak linkler için: <http://www.islahhaber.net/58840--30361.html>, 30.09.2015.

187 Ahmed Raşid, *Taliban: İslâmîyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Everest-Mozaik Yayınları, 2001; 2. bs., İstanbul: Agora, 2007.

188 Rauf Beg, *Adı Afganistan'dı, Talibanların Eline Nasıl Düştü*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 2001.

189 Yahya Konuk, *Bosna'dan Afganistan'a Cihadın Mahrem Hikayesi*, Ankara: Ark Kitapları, 2013.

190 Ahmet Muvaffak Zeydan, *Taliban'ın Yükselişi: Afganistan'da Yeni Dönem*, çev. Hülya Afacan, İstanbul: Mana Yayınları, 2013.

191 İsmail Hakkı Göksoy, "Nehdatü'l-ulemâ", *DİA*, c. 32, s. 541-542; İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslam ve Hollanda Sömürgeciligi*, İstanbul: İSAM, 1995, s. 29.

192 İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri", *Tasavvuf*, c. 4, sy. 11, 2003, s. 75-115

Nehdatü'l-ulemâ hakkında da bilgi vermektedir.¹⁹³ Fazlur Rahman'a göre ise Endonezyalı âlimlerin daha ziyade, ilerici ve çağdaş (modernist) olan *Muhammediye* cemiyeti üyeleri, Kahire'de, daha tutucu olan *Nahdatu'l-Ulemâ*'ya dahil olanları ise Mekke'de eğitim görmüşlerdir.¹⁹⁴

Hasan T. Kösebalaban *Güneydoğu Asya'da İslam ve Siyaset* isimli kitabında Malezya, Endonezya, Tayland, Singapur ve Filipinler başlıkları altında bölgede yaşayan Müslümanları etkileyen hareketleri de tanıtmaktadır. "Nehdatu'l-Ulema dünyanın en geniş cemaati ünvanına sahip" tespitinde bulunuyor ve 1995 yılı itibariyle yirmi beş milyon üyesi olduğu tahminini ifade ediyor.¹⁹⁵

C. Tarikat Geleneğine Yaslanan Akımlar

Tarikatlarda geriye doğru Hz. Peygamber'e kadar ulaşan şeyhler-mürşidler silsilesi bulunmaktadır. Diyûbendiye cemaatinde olduğu gibi bazı cemaatlerin tasavvuf ve medrese müfredatının önemsendiğini görmek mümkündür.

Tarikatların güncel durumuyla ilgili kapsamlı çalışmalardan biri A. Popovic ve G. Veinstein'in editörlüğünde yayınlanan ve Osman Türer tarafından *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)* adıyla Türkçeye çevrilen kitaptr. Kitap, Paris'te 13-14 Mayıs 1982 tarihinde gerçekleşen bilimsel bir toplantıda sunulan metinlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu tarihe kadarki gelişmeleri içermektedir.¹⁹⁶ Esad el-Hatib, *Sufiler ve Aksiyon* adıyla çevrilen kitabında modern asırda tasavvuf ve cihad hareketleri için de bir başlık açmaktadır.¹⁹⁷

Abdullah Abdürrezzak İbrahim'in Afrika'da tasavvufun durumunu ele alan kitabında Kadiriyye, Tîcânîyye, Senûsiyye tarikatları birer bölüm olarak ele alınmıştır. Bağımsız sufi tarikatlar başlıklı bölümde ise Müridiyye, Hammâliyye, Fâdliyye ve Ayniyye, Şâzeliyye, Meczûbiyye, Semmâniyye, Reşidiyye ve Mirganiyye tarikatlerini anlatmaktadır. Yazara göre bölgede Müslümanlığın yayılması, ıslahat girişimlerinin ortaya çıkması ve cihad hareketlerinin teşekkülünde tasavvuf temel etkidir. Pek çok tarihçi ve müsteşrik, bazı tasavvuf önderlerinin Mekke'ye gidip Vehhâbî hareketinden etkilenip döndüklerini yazarak, yanılmıştır.¹⁹⁸

193 Ethem Ruhi Fiğlalı, "Endonezya'da Çağdaş İslâm Düşüncesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 2, s. 9-24.

194 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 7. bs., çev. Alparслан Açıkgenç, M.Hayri Kırbasoğlu, Ankara: Ankara Okulu, 2014, s. 110, 152, 203.

195 Hasan T. Kösebalaban, *Güneydoğu Asya'da İslam ve Siyaset*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 1997, s. 127.

196 A. Popovic, G. Veinstein (eds.), *İslâm Dünyasında Tarikatlar (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları)*, çev. Osman Türer, İstanbul: Sûf Yayınları, 2004. Bu kitapla ilgili bir tanıtım yazısı için bkz. İbrahim Baz, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi [Mevlânâ Özel Sayısı]*, c. 6, sy. 14, s. 819-822.

197 Esad el-Hatib, *Sufiler ve Aksiyon*, çev. Halil İbrahim Kaçar, Özgür Kavak, Yasin Günaydın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, s. 131.

198 Abdullah Abdürrezzak İbrahim, *Afrika'da Tasavvuf ve Tarikatlar*, çev. Kadir Özköse, Konya: Ensar Yayıncılık, 2008, s. 15-16, 131.

Bradford G. Martin'in *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş* adıyla çevirilen kitabı özellikle cihad faaliyetleriyle bilinen sûfi gruplar hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda bu hareketlerin liderlerinin ilmî ve mezhebî gelenekleri hakkında da değerlendirmelerde bulunan Martin, eser telif etmiş olanların yazdıklarının içeriklerini de tanıtmaktadır. Nijerya'da Osman b. Fûdî (Osman dan Fodio), Cezayir'de Emir Abdulkadir, Gine, Senagal ve Mali'de el-Hâc Ömer Tal, Libya'da Senusiler, Moritanya'da Mâu'l-Ayneyn, Doğu Afrika'da Kâdirî ve Şâzelî tarikatlarının yakın tarihteki faaliyetleri ve Somali'de Muhammed Abdullah Hasan liderliğindeki harekete birer bölüm ayırmıştır.¹⁹⁹

Türkiye tarihinde kalıcı izler bırakmış tasavvuf ekolleri ile ilgili bilgileri Semih Ceyhan editörlüğünde *Türkiye'de Tarikatlar* adıyla yayımlanan kitapta bir arada bulmak mümkündür. Vefâiyye, Kâdiriyye, Sa'diyye, Rifâiyye, Ekberîyye, Şâzelîyye, Bektaşîyye, Mevlevîyye, Bedevîyye, Nakşibendiyye, Halvetîyye, Bayrâmîyye, Zeyniyye, Celvetîyye olarak dört tarikat çeşitli alt kol ve şubeleri ile birlikte konu edilmiştir.²⁰⁰

Mustafa Kara da *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri* adlı kitabında Tanzimattan günümüze (1839-2000) tasavvuf hareketlerini ele almaktadır. Metinlerden aktarılan ilgili haberler ve görüşler, dönemlere göre ilgili literatürü de ortaya koymuş olmaktadır. Bölümlerden biri de, İslam dünyasında ve Batı'da tarikatları konu edinmektedir.²⁰¹

Tarikat geleneği içerisinde de farklı bakış açıları ve uygulamaları olan gruplar söz konusudur. Bazı araştırmacılar geçmişe göre farklılıklardan hareketle yeni tasnifler oluşturmuştur.

1. Geleneksel Tarikatlar

Tarikat geleneğine yaslanan birçok grup vardır. Hint alt kıtasının en büyük dinî gruplarından birisi olan Birelviye bunların örneklerinden birdir.

a. Pakistan Birelviye Cemaati

Birelviye cemaatinin kurucusu Ahmed Rıza Han Birelvî'dir²⁰² (1856–1921). Birelvîler kendilerine Cemaat-i Ehl-i Sünnet adını vermektedirler. Hanefî mezhebine göre eğitim veren medreseleri bulunmaktadır. Birelviye'ye nisbet edilen ve tartışılan görüşler daha çok Hz. Peygamber ile ilgilidir. Abdulhamit Birışık'ın "Hint Alt Kıtasında Gaybın Bilinmesine İlişkin Görüşler" başlıklı yazısı, Birelvîlerin

199 Bradford G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, çev. Fatih Tathiloğlu, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988, s. 131-163.

200 Semih Ceyhan (ed.), *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

201 Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri* (1839-2000), İstanbul: Dergah Yayınları, 2002, (XII. Bölüm) s. 455.

202 Abdülhamit Birışık, "Rızâ Hân Birelvî", *DİA*, c. 35, s. 61-64.

en çok tartışılan görüşlerini ele almaktadır.²⁰³ Marc Gaborieau Hint Alt-Kıtası'nda İslam tarikatlarını ele aldığı çalışmasında Brelviyye için özel bir başlık açmıştır.²⁰⁴

Salim Çevik'in Pakistan hakkındaki analizinde etkin dinî liderlerden biri olarak Tahir-ül Kadri de tanıtılmaktadır. Bir dönem Kanada'ya yerleşen Tahir-ül Kadri, Minhâcu'l-Kur'ân adıyla birçok ülkede faaliyet yürüten bir organizasyon kurmuş, hoşgörü ve diyalog çalışmaları ile öne çıkmıştır. 2012 yılı sonlarında yolsuzluk suçlamalarıyla hükümetin değişmesine yönelik Pakistan'da gösteriler organize etmiştir.²⁰⁵ Tahir-ül Kadri internet sayfasında Birelvîlerin kurucusu olan Ahmed Rıza Han ile öğrencileri vasıtasıyla irtibatının olduğunu yazmaktadır.²⁰⁶

b. Lübnan Ahbâş Cemaati

Lübnan merkezli faaliyet gösteren, Habeşistan kökenli Abdullah el-Habeşî'nin (ö. 2008) önderliğindeki Ahbâş Cemaati, Sünnîliği ve tasavvufu sahiplenmektedir. Vehhâbiliği ve bazı siyasal islahatçı kişi ve grupları karşısına alan ve onlara karşı tekfire varan bir söylem geliştiren bir cemaattir. N. Kemal Karabiber cemaatin tarihini, görüşlerini ve faaliyetlerini bir makalede ele almıştır.²⁰⁷

c. Sudan Mîrganiyye Hatmiyye Tarikatı

Muhammed Osman el-Mîrganî'ye²⁰⁸ (ö. 1268/1852) nisbet edilen Mîrganiyye, başka bir isimlendirmeye Hatmiyye tarikatı, Sudan'ın tarihinde önemli faaliyetler üstlenmiştir. Sudan'da Muhammed Ahmed el-Mehdî tarafından başlatılan Mehdîlik hareketi ile genelde bütün tarikatlar, özelde ise Hatmiyye arasında şiddetli mücadeleler yaşanmıştır. Mehdî Devleti'nin 1898'de yıkılmasından sonra Sudan'da hâkim olan Mısır-İngiliz yönetimi Mîrganiyye lideri Ali el-Mîrganî ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Sudan'ın bağımsızlığını elde etmesinden (1956) sonra siyasete atılan Ali el-Mîrganî'nin 1968'de ölümü üzerine tarikatın liderliğini oğlu Muhammed Osman el-Mîrganî üstlendi. Muhammed Osman, 1978'de diğer tarikat şeyhleriyle birlikte Müslüman Kardeşler ve Hasan et-Türâbî'nin nüfuzuna karşı koyabilmek için Hareketü'n-Nehdati'l-İslâmiyye'yi kurdu. Mîrganiyye şeyhleri, özellikle son dönemlerde İsnâaşeriyye Şîliği'nin etkisinde kalmış, Hz. Ali'nin imâmetini ve Müslümanlar üzerinde velâyet hakkına sahip

203 Abdülhamit Birışık, "Hint Alt Kıtasında Gaybın Bilinmesine İlişkin Görüşler", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, 2003, s. 289-304.

204 Marc Gaborieau, "Hint Alt-Kıtası'nda İslam Tarikatları", *İslâm Dünyasında Tarikatlar* (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları), A. Popovic, G. Veinstein (eds.), çev. Osman Türer, İstanbul: Sûf Yayınları, 2004, s. 195-255.

205 Salim Çevik, *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA, Mayıs 2013, s. 93.

206 <http://www.minhaj.org/arabic/tid/3744/>, 02.10.2015.

207 N. Kemal Karabiber, "Lübnan Merkezli Çağdaş İslâmî Bir Cemaat: Abdullâh el-Habeşî ve Ahbâş Cemaati", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 16, sy. 26, 2011, s. 117-142.

208 Adem Yerinde, "Mîrganî, Muhammed Osman", *DİA*, c. 30, s. 152-154.

olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın imâmetinin de meşrû olduğu kabul edilmektedir.²⁰⁹

Mirganiyye/Hatmiyye tarikatının kurucusu olan Muhammed Osman el-Mirganî'nin tasavvufî yönü ve tefsirciliği hakkında Adem Yerinde bir çalışma yapmıştır.²¹⁰ Hatmiyye tarikatı hakkında ise John Obert Voll doktora tezi hazırlamıştır.²¹¹

2. Yeni Sûfilik (Neo-Sûfizm)

Yeni-Sûfilik diye adlandırılan bazı akımlar için bu isimlendirmeyi Fazlur Rahman'ın kullandığı genellikle kabul edilir. Fazlur Rahman'a göre Sünniliğin baskısıyla, hem içinden hem de dışından gelen sûfilîği ıslah etme hareketi, sûfilîğin muhtevasında değişime sebep olmuştur. Yoldan saptıkları düşünülerek Ortaçağ tarikatları reddedildiği halde, sûfilik teyid edilmiş ve Hz. Peygamber'in hayatına başvurulmak suretiyle sûfilîğe aslî sâfiyyeti kazandırılmak istenmiştir. Ancak eski sûfilik halk kitleleri için var olmaya devam etmiştir.²¹² John Obert Voll'un "Hadis Âlimleri ve Tarikatlar" başlıklı makalesinde ele aldığı konulardan biri "neo-sufizm hareketinin çıkışı meselesidir."²¹³ Nehemia Levtzion tarikatların eskiden olmayan şekilde teşkilatlandıklarını, ritüellerde değişiklikler olduğunu savunmaktadır.²¹⁴

"Neo-Sufizm" terimi bir takım eleştirilere de mâruz kalmıştır. O'Fahey ve Radtke'ye göre 'Neo-Sufizm' terimi kullanılacaksa, "belirli bölgelerindeki bâzı sûfi tarikatların teşkilatlanmalarında meydana gelen yenilikler ile sınırlı tutulmalıdır."²¹⁵ Radtke'nin verdiği bilgilere göre Neo-Sufizmin en önemli şahsiyetleri, Ticânîyye tarikatının kurucusu Cezayirli Ahmed et-Ticânî (1737-1815) ve Faslı Ahmed b. İdris'dir (1749/50-1837). Ahmed et-Ticânî'nin XIX. yüzyıldaki en önemli müridi, Kuzey Afrika'daki Ticânîyye Devleti'nin kurucusu el-Hacc Ömer'dir (1793-1864). Ahmed b. İdris'in en itibarlı talebeleri olarak Senûsiyye'nin kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî (1787- 1859), Sudan'da etkin olan Hatmiyye'nin kurucusu Muhammed Osman el-Mîrğani (1793-1852) ve son olarak da Reşîdiyye, Sâlihîyye

209 Adem Yerinde, "Mirganiyye", *DİA*, c. 30, s. 154-156.

210 Adem Yerinde, "Muhammed Osman el-Mirganî (Sûfi Kişiliği ve Tefsirciliği)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sy. 18, s. 1-46.

211 John Obert Voll, "A history of the Khatmiyyah tariqah in the Sudan", Doktora tezi, Harvard University, 1969.

212 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 284, 286, 289.

213 John Obert Voll, "Hadis Âlimleri ve Tarikatlar: 18. Yüzyıl Haremeyn Ulemâsı ve İslâm Dünyasındaki Etkileri", *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri 1700-1850*, Nail Okuyucu (ed.), İstanbul: Klasik, 2014, s. 63-74.

214 Nehemia Levtzion, "XVIII. Yüzyıl Sufi Tarikatları - Yapı, Teşkilat ve Ritüel Bakımından Meydana Gelen Değişimler", çev. Ercan Alkan, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. 13, sy. 29, 2012, s. 147-162.

215 Rex Sean O'Fahey, Bernd Radtke, "Neo-Sufism Reconsidered", *Der Islam*, sy. 70, 1993, s. 52-87.

ve Dandarâviyye (Muhammed b. Ahmed ed-Denderâvî, 1839-1910) tarikatlarının istinad edildiği İbrahim er-Reşîd'dir (1813 -1874). Bu şahsiyetler ve müridleri zengin bir külliyyat ortaya koymuşlardır, ancak onlar henüz tanıtılmamış, araştırılmamıştır.²¹⁶ Radtke "İctihad ve Neo-Sufizm" başlıklı makalesini ise Ticâniyye tarikatından el-Hac Ömer ve İdrisiyye'nin kurucusu sayılan Ahmed b. İdris'in görüşlerini değerlendirmektedir.²¹⁷

İdrisiyye Tarikatı

İdrisiyye tarikatı Ahmed b. İdrîs el-Fâsî²¹⁸ (1759-1837) isimli mutasavvıfa nisbet edilmektedir. Bu tarikat Ahmedîyye şeklinde de isimlendirilmektedir. Ahmed b. İdris neo-sufizm konularında çalışma yapanlar tarafından önemle görüşleri tartışılan bir isimdir. Bir Vehhâbî grubu ile yaptığı münazara (Asir bölgesinde Sabya'da 1248/1832 yılında) müridi el-Hasan b. Ahmed Âkiş²¹⁹ (1804-1883) tarafından kaydedilmiştir. Ahmed b. İdrîs, Muhammed b. Abdülvehhâb ile ilgili "faziletini ve yaptıklarındaki doğru olan maksadını inkâr etmiyoruz; bid'atları ortadan kaldırdı. Fakat aşırılıklarla bu dava şaibeli hale geldi. Ehl-i İslâm'ı tekfir etti, delilsiz kan ve canlarını mübah saydı" demiştir.²²⁰

Ahmed b. İdrîs'in soyundan gelenler, Asîr İdrîsî Hânedanı adıyla Güney Arabistan'da bir devlet kurmuş, bu devlet 1933'e kadar devam etmiş ve bu tarihte Suûdî Devleti'ne katılmıştır.²²¹ Bu devletin yönetimi "I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler ile ittifak anlaşması imzalayan ilk bağımsız Arap lideriydi."²²² Cabir Duysak, Asir'de Muhammed el-İdrîsî isyanını yüksek lisans tezinde ele almıştır.²²³

3. Cihâdî Sûfiyye

Yakın tarihte birçok sûfî grup ülkelerinin işgal edilmesi üzerine direnişe geçmiş, cihâd faaliyetlerinin ön saflarında yerlerini almıştır. Bazı tasavvuf erbabı ise işgalcilerle işbirliği ile itham edilmiştir.²²⁴

216 Bernd Radtke, "Neo-Sufizm Eleştirisi", çev. Yusuf Öztel, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 17, sy. 2, s. 361-371.

217 Bernd Radtke, "İctihad ve Neo-Sufizm", çev. Huriye Martı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 9, sy. 3, 2009, (s. 253-271) s. 269.

218 Nihat Azamat, "Ahmed b. İdrîs", *DİA*, c. 2, s. 92-94.

219 Hayatı ve Ahmed b. İdris ile ilişkisi hakkında bkz. el-Hasan b. Ahmed Âkiş ed-Damedî, *Hadâiku'z-zehr fi zikri'l-üşyâhi 'ayâni'd-dehr*, tahkik: İsmail b. Muhammed el-Bişri, Riyad: Obekan, 1413/1992, (ed-Dirâse), s. 27, 32, 38, 40, 119, 127.

220 Hasan b. Ahmed, *Munâzaratun ilmiyye beyne Seyyidi Ahmed b. İdris ve Vehhâbiyyetü Necd*, talik: İbrahim er-Rufâî, Mısır: Dâru Âli'r-Rifâî, t.y., s. 25.

221 Yusuf Halaçoğlu, "Asîr", *DİA*, c. 3, s. 482-484.

222 Voll, *İslam*, c. 1, s. 226.

223 Cabir Duysak, "Osmanlı Kaynaklarına Göre Asir'de Seyyid Muhammed el-İdrîsî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2005.

224 Münir Şefik, *Çağdaş İslâm Düşüncesi*, s. 115.

a. Libya Senûsiyye Hareketi

Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1276/1859), Mekke'de Ebûkubeyns dağında 1837 yılında açtığı zâviyede irşad faaliyetine başlamış, Fas'tan Yemen'e kadar geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Filibeli Ahmed Hilmi, Senûsiyye'yi mezhep, tarikat, siyaset ve içtimâiyye gibi dört unsuru bir araya getiren bir cemiyet olarak tanımlar.²²⁵

Bugünkü Libya topraklarında genişleyen tarikat, oğlu Muhammed Mehdi zamanında Büyük Sahrâ çölünde yayılmıştır. Libya topraklarında Senûsiyye'nin önde gelen isimlerinden Ömer el-Muhtâr, İtalyanların işgaline karşı savaştı ve 1931 yılında idam edildi. Muhammed İdrîs es-Senûsî, 1951'de ülkenin idaresini ele geçirdi ve Libya Krallığı'nın kurulduğunu ilân etti. Muammer Kaddâfi 1969'da bir askerî darbeyle Muhammed İdrîs'i devirdi.²²⁶

Kadir Özköse, "Libya'da Tasavvufî Hayat (Senusiyye Tarikatı)" isimli doktora tezinde hareketin mensuplarının eserlerinin içerikleri, hareket hakkında Müslüman ve batılı araştırmacıların yaptığı çalışmaları ele almaktadır.²²⁷ Nicola A. Ziadeh'in Senusilik ile ilgili kitabını da Özköse tercüme etmiştir. Ziadeh, Senusiliğin Vehhabilik ile benzerlik ve farklılıklarına işaret etmektedir.²²⁸ Özköse, yakın tarihli bir makalesinde Senusilerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini ele almıştır.²²⁹

b. Cezâyir Emir Abdülkadir Hareketi

Cezayir'de Fransız işgaline (1830-1962) karşı direnişlerde tarikat mensubu liderler öne çıkmaktadır. Bunlardan Emir Abdülkadir'in direnişi bir dönem sonuç da almıştır. Voll'e göre Kâdirî tarikatının neo-sufi çizgide bir mensubu olan Abdülkadir (1808-1883) Fransız işgaline karşı cihada liderlik etmiştir.²³⁰

Cezayir'in batısındaki kabileler Emîr Abdülkâdir'in etrafında toplanıp onu sultan ilân etmişlerdi (1832). Fransızlarla süren çatışmalar sonunda Emir Abdülkâdir teslim oldu (1847). Beş yıl kadar Fransa'da tutuldu ve serbest bırakılınca Osmanlı topraklarına geçti, Şam'da vefat etti.²³¹ Ali Nedjmi, Emir

225 Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid*, yay. haz. İsmail Cömert, İstanbul: Ses Yayınları, 1992.

226 Ahmet Kavas, "Senûsiyye", *DİA*, c. 36, s. 536-538; Ahmet Kavas, "Senûsi, Muhammed b. Ali", *DİA*, c. 36, s. 529-531.

227 Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senusiyye Tarikatı)*, 2. bs., Konya: Ensar Yayıncılık, 2008 (1. baskı, *Muhammed Senusi: Hayatı Eserleri Hareketi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000).

228 Nicola A. Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi Senusilik*, çev. Kadir Özköse, İstanbul: Risale, 2006, s. 185, 14.

229 Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti ile Senûsiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 1, sy. 2, s. 11-39.

230 Voll, *İslam*, c. 1, s. 204.

231 Ercüment Kuran, "Abdülkâdir el-Cezâiri", *DİA*, c. 1, s. 232-233.

Abdülkadir'in Cezayir'deki direniş hareketini ve sonrasında Osmanlı sınırları içerisindeki faaliyetlerini yüksek lisans tezinde ele almıştır.²³²

Fransa'nın Cezayir'i işgali sürecinde Rahmâniyye tarikatı en fazla direniş gösteren tarikat olmuştur. Rahmâniyye, Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatının Sîdi Muhammed b. Abdurrahman el-Gaştûlî'ye (ö. 1208/1794) nisbet edilen bir koludur. Rahmâniyye mensupları Emir Abdülkâdir'e, daha sonra 1870 yılında ortaya çıkan Muhammed el-Mukrânî'nin ayaklanmasına da destek vermişlerdir.²³³

Derkâviyye tarikatı da Cezayir'de etkili siyasî hareketlerden biriydi. Derkâviyye, Şâzeliyye tarikatının Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî ed-Derkâvî'ye (ö. 1239/1823) nisbet edilen koludur.²³⁴ Derkâvîler Osmanlı hâkimiyetine karşı tavrı almışlar ve Türk beyleriyle mücadeleye girişmişlerdir (1218/1803).²³⁵ Abdurrahman Derkâvî'nin, Fransız işgalciler ile işbirliği yaparak, direnişçilerin karşısında yer aldığı kaydedilmektedir.²³⁶

c. Sudan Mehdî Hareketi

Mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan Sudanlı mutasavvıf Muhammed Ahmed el-Mehdî, Sudan'da Semmâniyye tarikatına intisap etmişti. Semmâniyye, Halvetiyye-Bekriyye tarikatının Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân'a²³⁷ (ö. 1189/1776) nisbet edilen bir koludur. Şeyhi vefat edince müridler Muhammed Ahmed'e intisap etti. Muhammed Ahmed rüyasında, Hz. Peygamber'in kendisine, âhir zamanda beklenen mehdî olduğunu müjdelediğini söylüyordu. Mehdîlik iddiasından vazgeçmesi yolundaki nasihatleri dinlemedi. Muhammed Ahmed "Ensar" adını verdiği adamlarıyla Mısır'dan gönderilen ve İngilizlerin de içerisinde bulunduğu askerlere karşı girdiği birçok savaşı kazandı ve 26 Ocak 1885'te Hartum'u ele geçirdi. Mehdî 22 Haziran 1885 tarihinde öldü. Yerine geçenler mücadeleyi sürdürdüysen de 1898 yılında Mehdî Devleti yıkıldı. Yeni dönemde iktidar, İngiltere tarafından belirlenen ve Mısır hidivi tarafından zorunlu olarak tayin edilen genel valilerin elinde kaldı. Bu dönem 1956 yılına kadar sürdü.

Muhammed Ahmed el-Mehdî Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir hayata vurgu yapmış, her türlü bid'ata karşı çıkmıştı. Cihadı en büyük farızalardan biri olarak

232 Ali Nedjmi, "Emir Abdülkadir'in Cezayir'deki Direniş Hareketi ve Osmanlı Topraklarında Yaptığı Faaliyetler", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1992.

233 Ahmet Kavas, "Rahmâniyye", *DİA*, c. 34, s. 418; Vahit Göktaş, "Halvetiyye'nin Şabaniyye Ekolü ve Kolları", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011/1, sy. 26, (s. 133-160) s. 152.

234 Muhammed el-Celyend, "Derkâviyye", *DİA*, c. 9, s. 179.

235 Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sufî Direniş*, s. 63.

236 Münir Şefik, *Çağdaş İslâm Düşüncesi*, s. 115.

237 Salih Çift, "Semmân, Muhammed b. Abdülkerîm", *DİA*, c. 36, s. 497-498.

görmüştür. Bazı görüşleri ve uygulamaları tenkit edilmiştir.²³⁸ Mehdî'nin hareketi "Ensar" adıyla, oğlu Abdurrahman (1885-1959) liderliğinde yeniden canlanmış, ülkenin siyasetinde etkili olacak Ümmet Partisi'nin ortaya çıkmasına katkı sunmuştur.²³⁹

d. Somali Sâlihiyye Tarikatı

İdrisiyye-Sâlihiyye tarikatına mensup Seyyid Muhammed b. Abdullah Hasan (1864-1920) Somali'de direniş hareketine liderlik etmiştir. Sömürgeciliğe karşı 1899 yılında başlattığı savaşı, İngiltere ve İtalya'ya karşı, 1920 yılında ölümüne kadar sürdürdü.²⁴⁰ İngilizler Muhammed b. Abdullah Hasan'a "Mad Mullah (Deli Molla)" demekteydi.²⁴¹

Muhammed b. Abdullah Hasan hac için gittiği Mekke'de 1894 yılında Sudanlı şeyhi Seyyid Muhammed b. Salih ile tanışarak Salihyye tarikatına girdi. Bid'atlardan kurtulup İslâm'ın aslî hüviyetine dönülmesi fikrini benimsedi. I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlılar ile iyi ilişkiler içinde olan Seyyid Muhammed padişaha methiye yazmıştır.²⁴² Muhammed b. Abdullah Hasan'ın direnişi için Martin kitabında bir bölüm ayırmıştır.²⁴³

e. Batı Afrika Osman b. Fûdî Hareketi

Osman b. Fûdî (ö. 1817) Batı Afrika'da putperest kabileler arasında İslâm'ı yaymak için gayret göstermiştir. Osman b. Fûdî, dönemin yönetimi ile iyi ilişkiler kurmuştu. Ancak davetinin gittikçe güçlenmesi, yönetimi onun aleyhine döndürdü. Dönemin Gobir kralı Nafata (1794-1801) çıkardığı fermânla, 1798 yılında, sonradan Müslüman olanların eski dinlerine dönmesini emretmiş, tesettürü ve sarık sarmayı yasaklamıştır. Osman 1804 yılında *emîrül-mü'minîn* ve *halife* unvânıyla Kuzey Nijerya'da biat almıştır. Uzun süren savaşlar 1808 yılında Osman'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır.²⁴⁴ Osman b. Fûdî, 20 Nisan 1817 tarihinde vefat etti. Kabri halen Nijerya, Nijer ve Çad Müslümanları için önemli bir ziyaretgâhtır.²⁴⁵

Osman b. Fûdî'nin hareketiyle ilgili Kadir Özköse birçok çalışma yapmıştır. Özköse, *Sufî ve İktidar (Fülânî İslahat Hareketi)* adlı kitabının girişinde Fülânî ıslahatçıların yazdıkları eserlerin içerikleri, hareket ile ilgili Müslüman ve batılı

238 Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdî", *DİA*, c. 30, s. 496-499.

239 Voll, *İslam*, c. 2, s. 110

240 Ahmet Kavas, "Somali", *DİA*, c. 37, s. 372-376.

241 Voll, *İslam*, c. 1, s. 229.

242 Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah Hasan", *DİA*, c. 30, s. 488-489.

243 Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufî Direniş*, s. 229-259.

244 Osman b. Fûdî'nin oğlu Muhammed Bello, *İnfâku'l-meysûr* adlı eserinde bu savaşlara geniş yer vermektedir. Muhammed Bello, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrâr*, tahk. Behice eş-Şâzelî, Rabat: Câmiat-ü Muhammed el-Hâmis, 1996, s. 247.

245 Ahmet Kavas, "Osman b. Fudi", *DİA*, c. 33, s. 466-467.

araştırmacıların çalışmalarını tanıtmaktadır.²⁴⁶ Mervyn Hiskett'in *Hakikat Yolu* adlı kitabı Özköse tarafından Tükçeye kazandırılmıştır. Hiskett "Hausa ıslahatçıları asla Vehhabi değildi" tespitinde bulunmaktadır.²⁴⁷ H. A. S. Johnston'nun *Nijerya'da Etnik ve Dini Çatışma (Sokoto Halifeliği Dönemi)* adlı kitabı da Özköse tarafından çevrilmiştir. Bu hareket ile Vehhâbîlik arasındaki benzerlikler ve farklılıklara da işaret edilmektedir.²⁴⁸ Kadir Özköse ayrıca yazdığı makaleler²⁴⁹ ve yaptığı makale çevirileri²⁵⁰ ile bu hareketin tanınmasına katkılar sağlamıştır.

Ahmed Muhammed Kani'nin *Nijerya'da İslâmî Cihad* adıyla tercüme edilmiş kitabı tamamen Osman b. Fudî hareketini konu almaktadır.²⁵¹ Ahmed Muhammed Kani'nin *Sokoto Dosyası* adıyla tercüme edilen kitabında²⁵² hareketin ortaya çıktığı dönemde bölgede İslam ele alındıktan sonra Osman b. Fûdî'nin (Osman dan Fudyo) hayatı, eserleri, cihadı, görüşleri ve kardeşi Abdullah b. Fûdî gibi bazı âlimler ile görüş ayrılıkları ele alınmaktadır. *Cihad Önderleri* adlı kitapta da Osman b. Fûdî (Osman dan Fodyo) ve cihadı hakkında bilgi verilmiştir.²⁵³ Adem Arkan Nijerya'da Selefilere hakkındaki makalesinde Osman b. Fudî'nin Mâlikî ve Eş'arî mezhebinden, Kâdiri tarikatından olduğunu kaydetmektedir.²⁵⁴

246 Kadir Özköse, *Sufî ve İktidar (Fülânî İslahat Hareketi)*, 2. bs., Konya: Ensar Yayıncılık, 2008 (1. baskı: *Sufî Davetten Devlete Osman b. Fudî ve Sokoto Halifeliği*, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004).

247 Mervyn Hiskett, *Hakikat Yolu*, çev. Kadir Özköse, Konya: Ensar Yayıncılık, 2008, s. 185.

248 H. A. S. Johnston, *Nijerya'da Etnik ve Dini Çatışma (Sokoto Halifeliği Dönemi)*, çev. Kadir Özköse, Konya: Ensar Yayıncılık, 2008, s. 153.

249 Kadir Özköse, "Fülânî Hareketi Önderleri İle Bornu Ulemasından el-Kânîmî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar", *Tasavvuf*, 2004, c. 5, sy. 13, s. 189-230; Kadir Özköse, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, c. 3, sy. 2, s. 153-168; Kadir Özköse, "Başlangıçtan Günümüze Kadar Afrika'da İslâm ve Tasavvuf", *Tasavvuf*, 2001, c. 3, sy. 7, s. 157-184.

250 Mervyn Hiskett, "Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1279/1819-1862)", çev. Kadir Özköse, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/2, c. 2, sy. 4, s. 173-202; Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları", çev. Kadir Özköse, *Dini Araştırmalar*, 2004, c. 7, sy. 19, s. 357-366; Mervyn Hiskett, "Kuzey Nijerya", çev. Kadir Özköse, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 8, sy. 1, s. 249-260; J. O. Hunwick, "Batı Afrika'da Ortaya Çıkan Tasavvufî Direniş Hareketleri", çev. Kadir Özköse, Fikret Mutlu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 7, sy. 2, s. 379-391.

251 Ahmed Muhammed Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad*, çev. Ömer Gündüz, İstanbul: Şafak Yayınları, 1991.

252 Ahmed Muhammed Kani, *Sokoto Dosyası*, İstanbul: Akabe Yayınları, 1986.

253 İhsan Süreyya Sırma (?), *Cihad Önderleri 1*, Ankara: İslam Mecmuası Yayınları, 1986, s. 67-78. Eserde yazar adı bulunmamakla birlikte "İslam ve Cihad" başlıklı giriş yazısının sonunda İhsan Süreyya Sırma ismi yer almaktadır.

254 Adem Arkan, "Nijerya'da Selefilere", *İlahiyat Akademisi*, sy. 1-2, 2015, s. 283-302.

f. Moritanya Mâu'l-Ayneyn Hareketi

Mâu'l-Ayneyn el-Kalkamî (1831-1910) Fas'ın Şerifi hanedanıyla kurduğu ittifakla, Moritanya'da Fransızlara karşı direnişi ile bilinmektedir. Babası Muhammed Fâzıl (1797-1870) Kadiriyye içerisinde Fazliyye (Fadliyye) diye bilinen kolun nisbet edildiği bir sûfi liderdi. Bu kola Mâu'l-Ayneyn'e nisbet ile Ayniyye de denilmektedir.²⁵⁵

g. Batı Afrika Ticânîler Tarikatı

Ticânîyye tarikatı Ahmed b. Muhammed et-Ticânî (1737-1815) adına nisbet edilmektedir. Ticânî, Cezayir'in Tilimsân (Tlemsen) bölgesinde doğmuştur. Ticânî, bir Halvetî şeyhi sıfatıyla irşad faaliyetine başlamış, Hz. Peygamber tarafından kendisine irşad yetkisi verildiğini söylemiş, tarikatına Tarikat-ı Ahmediyye/Muhammediyye adını vermiştir. Ticânî kaynaklarında tarikatın silsilesi Hz. Peygamber ve Ahmed et-Ticânî ile başlatılır. Tarikatına ait evrâd ve ezkârın rüyasında bizzat Hz. Peygamber tarafından Ticânî'ye öğretildiği iddia edilmektedir. Rüyanın görüldüğü 1782 yılı Ticânîyye tarikatı mensuplarınca tarikatın kuruluş tarihi olarak kabul edilir.

Ticânî'nin büyük oğlu Muhammed el-Kebîr, Cezayir valisi Hasan Paşa zamanında isyan etmiş yakalanıp idam edilmiştir (1827). Türkiye'de Ticânîyye, Ankara doğumlu ve hukuk tahsili yapmış Kemal Pilavoğlu'nun (1906-1977) Ticânî şeyhi olduğu iddiasıyla 1940'lı yıllarda ortaya çıkmasından sonra gündeme gelmiştir. Pilavoğlu, yasak olduğu dönemde Arapça ezan okumak, büstlerin kırılması gibi bazı eylemler sebebiyle 1952'de yargılanıp mahkûm edilmiş, mecburi ikamete tâbi tutulduğu Bozcaada'da da vefat etmiştir. Ticânî tarikatı özellikle Afrika'da farklı ülkelerde yaygınlık kazanmıştır. Özköse günümüze kadar Ticânîyye'nin tarihi ve farklı ülkelerdeki temsilcileri hakkındaki bilgi vermektedir.²⁵⁶ Hüsamettin Yılmaz, Demokrat Parti döneminde partinin irticaya bakışı ve Ticani hareketi örneği üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁵⁷

Ticânîyye tarihinin en önemli isimlerinden biri, Batı Afrika'da Tekrûr²⁵⁸ Devleti'nin kurucusu olan el-Hâc Ömer²⁵⁹ Tal (ö. 1864) sayılır. Ömer, 1852 yılında Fransızlar'a karşı cihad hareketi başlatmış, çok sayıda putperestin Müslüman olmasını sağlamış, Tekrûr Devleti'ni kurmuştur. Ömer 1864 yılında Mâsinâ'da cephede savaşırken şehid düşmüştür. Oğulları tarafından devletin varlığı 1893 yılına kadar sürdürülmüş, bu tarihten sonra Fransızlar bölgede hâkimiyeti

255 Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufî Direniş*, s. 165-195.

256 Kadir Özköse, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c. 41, s. 130-133.

257 Hüsamettin Yılmaz, "Demokrat Parti'nin İrticaya Bakışı; Ticani Hareketi", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2004.

258 Hatice Uğur, "Tekrûr", *DİA*, c. 40, s. 387-388.

259 Zekeriya Kurşun, "el-Hâc Ömer", *DİA*, c. 14, s. 417-419.

ele geçirmiştir.²⁶⁰ Ticânîyye ve el-Hâc Ömer Tal liderliğindeki Tekrur hareketi hakkında Jamil M. Abun-Nasr doktora tezi hazırlamış, bu çalışma Kadir Özköse tarafından Türkçeye çevirilmiştir.²⁶¹

Senegalli bir Ticânî şeyhi olan İbrâhim Niyâs'ın (İbrahim Niass, 1900-1975) Moritanya, Nijer, Nijerya, Gambia, Gine Bissau, Fildişi Sahili, Gana ve Togo'da geniş bir mürid kitlesi bulunmaktadır. B. G. Martin'in Gana ve Togo'da Ticânîler hakkında bilgi veren makalesi büyük oranda İbrâhim Niyâs'ın Feyziyye ismi verilen hareketini ve terbiye adıyla anılan metodunu ele almaktadır.²⁶²

h. Kafkaslar Gazavât / Müridizm Hareketi

Kuzey Kafkasya'da Ruslar'a karşı tarikat mensupları öncülüğünde başlatılan dinî-millî direniş hareketini Rus yazarlar "müridizm" olarak isimlendirmiş, hareket Rus ve Batı literatüründe bu adla tanınmıştır. Müslümanlar bu mücadeleye "gazavât" adını vermişlerdir. Şeyh Mansûr'un (ö. 1794) Çeçenistan'da 1785'te başlattığı gazavât, çeşitli kesintiler ile 1920'li yıllara kadar devam etmiştir.²⁶³ Şeyh Şâmil²⁶⁴ (1797-1871) bu harekete liderlik etmiş isimlerden biridir. *Sufî ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları* adıyla tercüme edilmiş olan kitap "Şeyh Şâmil ve Uzun Hacı Müridizm'inin dinsiz Ruslar'a karşı savaşı"nı incelemektedir. Burada tarikatların güncel durumu (1979 yılında), Müslümanların dini, kültürel ve siyasî hayatlarına etkilerini konu etmektedir. Ayrıca bölgedeki Müslümanların nüfusları, mezhepleri ve milliyetleri ile ilgili verilen istatistik bilgileri oldukça detaylıdır.²⁶⁵ Quelquejay, Kuzey Kafkasya'da tarikatları ele alan makalesinde çoğunlukla Müridizm'i ele almaktadır.²⁶⁶

i. Hint Alt Kıtası Ahmed-i Birîlvî ve Mücâhidûn Hareketi

Şah Veliyyullah (1703-1762) ve oğulları özellikle Hind alt kıtasında farklı ilim grupları tarafından sahiplenilen saygın kişiliklerdir.²⁶⁷ Özgür Kavak, Şah Veliyyullah'ın kendi kaleminden hayatını yayınlamış²⁶⁸ ve yüksek lisans tezi

260 Kadir Özköse, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, c. 41, s. 130-133.

261 Jamil M. Abun-Nasr, *Modern Dünyanın Sufî Tecrübesi: Ticaniyye Tarikatı Örneği*, çev. Kadir Özköse, 2. bs., Konya: Ensar Yayıncılık, 2008. 1. bakısı, *Son Dönem Tasavvuf Akımlarından Ticaniyye ve Tekrur Hareketi*, çev. Kadir Özköse, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

262 A. Popovic, G. Veinstein (eds.), *İslâm Dünyasında Tarikatlar*, s. 541-558.

263 Süleyman Uludağ, "Müridizm", *DİA*, c. 32, s. 50-52.

264 Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *DİA*, c. 39, s. 67-70.

265 Alexandre A. Bennigsen, Chantal Lemerrier Quelquejay, *Sufî ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları*, çev. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988, s. 10, 13.

266 Chantal Lemerrier Quelquejay, "Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarikatlar* ed. A. Popovic, G. Veinstein, s. 69-90 (Daha önce burada yayınlanmıştır: *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, 1993, s. 226-242).

267 Abdulhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, 2. bs., İstanbul: İnsan Yayınları, 2012, s. 71.

268 Özgür Kavak, "Zor Zamanda Âlim Olma: Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Kendi Kaleminden Hayatı", *Dîvân*, 2004/2, yıl 9, sy. 17, s. 117-145.

olarak da, onun içtihad anlayışını konu edinmiştir.²⁶⁹ Ahmet Aydın ise, Şah Veliyyullah hakkında yapılmış çalışmaların bibliyografyasını yayınlamıştır.²⁷⁰

Hind alt kıtasında Babürlüler Devleti (1526-1858) son asrını, kademeli İngiliz işgali altında geçirmiştir. Durmuş Bulgur bu işgal sürecini bir çalışmasında ele almıştır.²⁷¹ İngiliz işgali sürecinde Şah Veliyyullah'ın neslinin ilişkilendirildiği direniş hareketleri meydana gelmiştir. Şah Veliyyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz (1746-1824) "Bu şehirde (Delhi) Müslümanların emirinin hâkimiyeti kalmamıştır" tespitini içeren bir fetva vermiştir. Özcan'a göre bu fetva bölgedeki cihad hareketlerinin meşrûiyet dayanağıdır. Seyyid Ahmed Birelvî²⁷² (1786-1831) Şah Abdülaziz'den ders almış,²⁷³ Hindistan'da İngilizler'e ve Sihler'e karşı verilen mücadelede önemli rol oynayan Tarikat-ı Muhammediyye²⁷⁴ hareketini kurmuştur. Durmuş Bulgur, XIX. yüzyılda bölgedeki fikir akımlarını ele aldığı kitabının farklı yerlerinde Seyyid Ahmed hakkında da bilgi vermektedir.²⁷⁵ Marc Gaborieau'nun makalesinde Seyyid Ahmed'in özellikle tasavvuf ile ilgili görüşlerini ve Vehhâbilik ile ilişkilendirilmesini değerlendirmektedir.²⁷⁶

Seyyid Ahmed Birelvî'nin Serhad'da savaştığı dönemde, Bengâl'de Tito (Titu) Mîr (1782-1831) adıyla bilinen Nisâr (Nithar) Ali adlı bir çiftçi toprak ağalarının zulmüne karşı ortaya çıkmıştır. Tito Mîr, Seyyid Ahmed Birelvî'ye bağlıydı.²⁷⁷ Tito Mîr, dini adetleri ıslah etmeye çalışmıştır. 1831 yılında İngilizler ile çatışmaya girmiş ve öldürülmüştür.²⁷⁸

Mevdûdî, Şehid Ahmed Birelvî ve hareketi için övgü dolu ifadeler kullanmaktadır. Başarısızlıklarının sebeplerinden bahsederken tasavvufa marazî şekilde bağlanmalarını ilk sırada saymaktadır.²⁷⁹

269 Özgür Kavak, "Şah Veliyyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, İstanbul, 2002.

270 Ahmet Aydın, "Bir Bibliyografya Denemesi: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'yi Konu Alan Çalışmalar", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, yıl 4, sy. 8, s. 29-77.

271 Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Divân*, 2004/2, yıl 9, sy. 17, s. 63-102.

272 Rıza Kurtuluş, "Ahmed Şehid", *DİA*, c. 2, s. 134-135.

273 Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı", *Divân*, 2004/2, yıl 9, sy. 17, s. 103-115.

274 M. Naeem Qureshi, "Tarikat-ı Muhammediyye", *DİA*, c. 40, s. 106.

275 Durmuş Bulgur, *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları*, Konya: Tablet Kitabevi, 2007, s. 16.

276 Marc Gaborieau, "Süfilere Yönelik Eleştiriler: On Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Hindistan'daki Tartışmalar", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, c. 17, sy. 1, s. 297-313.

277 Durmuş Bulgur, *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları*, s. 19.

278 Voll, *İslam*, c. 1, s. 191.

279 Mevdudî, *İslamda İhya Hareketleri: Tarihçe*, çev. Halil Zafir, Ankara: Hilal Yayınları, 1967, s. 95-109; Mevdudî, *Müslümanların Kurtuluş Yolu*, çev. Hüseyin Suudi Erdoğan, İstanbul: Hisar Neşriyatı, 1973, s. 150-164.

Voll'a göre Ahmed Birelvî'nin hareketi çoğunlukla bir Vehhâbî hareketi olarak adlandırılır, fakat Birelvî, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın öğretilerinden doğrudan etkilenmemiştir. Birelvî'nin hareketi yeni sufi geleneğin (neo-sufizm) bir parçasıdır.²⁸⁰

j. Çin Ma Ming-Hsin ve Cehriyye Tarikatı

Nakşibendiyye-Cehriyye tarikatından Çinli âlim ve mutasavvıf Ma Ming-Hsin (1718-1781) Kuzeybatı Çin'de Kansu eyaletinin Jiezhou şehrinde Müslüman fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Yemen'de ve Mısır'da Ezher'de eğitim görmüştür. Ma Minghsin memleketine döndüğünde Çin Müslümanlarını, Han Çinlileri'nin dinî geleneklerinin etkisi altında kalıp doğru yoldan sapmakla suçladı. Liderlik için akrabalık yerine ehliyeti ve liyakati şart koşuyordu. Onun görüşleri huzursuzluklara yol açtı. Çin hükümeti de bu yeni anlayışı siyasî tehdit olarak değerlendirerek Ma Ming-Hsin'e ağır zulümler uyguladı. Ma Ming-Hsin 27 Mart 1781'de idam edildi. Onun idamını mensuplarının katliamı takip etti.²⁸¹

Joseph Fletcher, Çin'de İslam tarikatları ile ilgili makalesinde Cehriyye öncesini ve Cehriyye'nin tarihî gelişimini, isyanlarını, isyanlar sonrasında varlık mücadelelerini, görüşlerini, diğer tarikatlarla ve dışarıda başka coğrafyalarda o tarihlerde yaşananlar ile mukayesesini yaparak ele almaktadır.²⁸²

4. Pasif Direnişçi Sûfiyye

Sûfi gruplardan bazıları ülkelerinin işgal edilmesi üzerine silahlı direniş göstermemiş, ancak işgalciler ile farklı düzeylerde mücadeleler içerisinde olmuşlardır. Senegal'de Mürîdiyye tarikatı bunun bir örneğidir.

Kadiriyye tarikatının Ahmedü Bamba²⁸³ (1850-1927) tarafından kurulan Senegal koluna Mürîdiyye denilmektedir. Moritanya'da Kâdiriyye tarikatı şeyhi Sidya'dan hilâfet alarak ülkesi Senegal'e dönen Ahmedü Bamba Cayor'a yerleşti. Kasım 1893'te Mürîdiyye adını verdiği tarikatını kurdu. Senegal Müslümanlarının Ahmedü Bamba'ya gösterdiği ilgi Fransız sömürge yönetimini rahatsız etti. 1895 yılından itibaren Ahmedü Bamba'nın hayatı baskı ve sürgünlerle geçti. Ahmedü Bamba vefat ettiğinde kurduğu tarikat ülke genelinde yaygınlık kazanmıştı. Senegal'de yer fıstığının yarıya yakın kısmı Mürîdiyye mensuplarınca üretilir. Ahmedü Bamba'nın teşvikiyle başlayan bu üretim faaliyeti sayesinde tarikat, hem sömürge döneminde hem bağımsızlık (1960) sonrasında diğer tarikatlardan farklı

280 Voll, *İslam*, c. 1, s. 189.

281 N. Chang - Kuan Lin, "Ma Ming-Hsin", *DİA*, c. 27, s. 268-269.

282 Joseph Fletcher, "Çin'de İslam Tarikatları", *İslâm Dünyasında Tarikatlar* (Gelişmeleri ve Aktüel Durumları) A. Popovic, G. Veinstein (eds.), çev. Osman Türer, İstanbul: Sûf Yayınları, 2004, s. 23-49 (Daha önce şurada yayımlanmıştır: *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, 1990, s. 304-320).

283 Rıza Kurtuluş, "Ahmedü Bamba", *DİA*, c. 2, s. 172-173.

olarak önemli bir ekonomik güce sahip olmuş, bu da tarikat mensuplarını ülke siyasetinde etkin bir konuma getirmiştir.²⁸⁴

5. İlmli İslam

“İlmli (moderate) İslam” adlı proje, 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından, Müslüman oluşumlardan gelmesi beklenen terör tehdidini ve bunu besleyen radikal dinî düşüncüyü zayıflatmak ve bu düşünceye alternatif oluşturmak için ortaya çıkarılmıştır. Mehmet Ali Büyükkara “İlmli İslam” ile ilgili özellikle ABD merkezli literatürün içerdiği bilgileri ele almaktadır. Yapılan teklifler içerisinde modernliğe daha yakın Hanefi gelenekçilere ya da tasavvufi yapılara yaklaşılması önerilmekte, köktencilğe meyilli Selefî gelenekçiliğe mesafeli durulmaktadır.²⁸⁵

V. Islahatçı Akımlar

Çağdaş İslâmî akımlarının pek çoğunda ıslah başlıca hedeflerden biridir. Bu durum tasniflerde geçişkenliklere sebep olmaktadır. Fazlur Rahman, bazı İslam ülkelerinde aynı zamanda siyasî bir güç haline gelen hareketleri, bazen “(klasik) modernizm-sonrası ihya hareketleri”, bazen “yeni-ihya hareketleri”, yeniden dirilişçi (neo-revivalist) yahut “yeni-temelcilik” (neo-fundamentalism) kelimele-riyle anlatmaktadır.²⁸⁶ İhvan-ı Müslimin ve Cemaat-i İslâmî gibi ihyacı hareketleri bu grupta sayılmaktadır. Mehmet S. Aydın bu isimlendirmeleri ele almakta ve bazılarının kullanımına itiraz etmektedir.²⁸⁷

Mustafa Öztürk’e göre Mısır merkezli “Selefi Akılcılık” ve/veya “Yeni Selefilik” çağdaş İslâm düşüncesindeki ıslah projesini en güçlü ve etkili biçimde neşreden ekol olarak bilinir.²⁸⁸ Cemaleddin Efgânî ve Muhammed Abduh tarafından temsil edilen ıslahat ve tecdit hareketinin önemli simalarından biri olan Reşid Rıza, üst-tatlarından farklı olarak Selefî düşüncüyü bu hareket içinde ön plana çıkarmış ve bu yüzden Neo-Selefîyeci olarak anılmıştır.²⁸⁹ İşcan, Abduh’un görüşleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapmıştır.²⁹⁰

Islahçıların zihninde Selef, İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye’nin yorumu aracılığıyla şekilleniyordu. Zira onların gözünde bu iki âlim Selef geleneği

284 Ahmet Kavas, “Müridiyye”, *DİA*, c. 32, s. 49-50.

285 Mehmet Ali Büyükkara, “İlmli İslam Tartışmaları Zemininde Günümüz Türkiye’sinde Laikliğin Anlam ve Sınırları”, *Usûl: İslâm Araştırmaları*, sy. 9, 2008, s. 173-200.

286 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 216, 222, 192.

287 Mehmet S. Aydın, “Fazlur Rahman ve İslâm Modernizmi”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 4, sy. 4, Ankara, 1990, s. 273-284.

288 Mustafa Öztürk, “Çağdaş İslam Düşüncesinin Serencamı”, *TYB Akademi*, c. 2, sy. 4, 2012, (s. 11-53) s. 14, 15.

289 Mustafa Öztürk, “Neo-Selefilik ve Kur’an -Reşid Rıza’nın Kur’an ve Yorum Anlayışı Üzerine-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 4, sy. 2, s. 77-106.

290 İşcan, *Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasî Görüşleri*, 2. bs., İstanbul: Dergah Yayınları, 1998, s. 221, 224.

hakkındaki en sağlam otoritelerdir.²⁹¹ “Ben Selef âlimlerinin yolundayım, bu yol üzere öleceğim” diyen Reşîd Rızâ, “Ehl-i Sünnet âlimlerinin kitapları arasında nakil ile aklın bir arada cem edilmesi noktasında İbn Teymiyye ile İbn Kayyım el-Cevziyye'nin kitaplarından daha faydalısını bilmeyiz” demektedir.²⁹²

Geleneksel Selefîyye, daha çok hadis merkezli bir metinciliği esas alarak muhafazakâr yaklaşımı temsil etmektedir. Yeni Selefilik, Müslümanları birleştirmeyi amaçlamıştır.²⁹³ Münir Şefik'in de kaydettiği gibi, bunlar Selefî olarak tanınırsalar da rey ekolüne daha yakındırlar. “Bu ekol sünnetten daha fazla Kur'an'a itimad eder.”²⁹⁴ Juynboll'un *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları* başlıklı kitabında Abdur ve M. Reşîd Rıza'nın *el-Menâr* dergisi için birer bölüm ayrılmıştır.²⁹⁵

Muhammed Reşîd Rızâ'nın *Muhâveratü'l-muslih ve'l-mukallid* isimli eseri islâh, taklîd ve icthâd gibi konuları ele almaktadır. Bu kitabı çeviren Hayreddin Karaman, tercüme öncesinde Efgânî, Abdur ve Reşîd Rıza hakkında uzunca bilgiler vermiştir.²⁹⁶ Reşîd Rıza'nın bu kitabını İsmail Kara değerlendirmiştir.²⁹⁷ Özgür Kavak, Reşîd Rıza'nın fikhî görüşlerini doktora tezinde ele almıştır.²⁹⁸

Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi* adlı kitabında kişiler üzerinden dönemin fikrî gelişmelerini anlatmaktadır.²⁹⁹ David Dean Commins'in kitabında Osmanlılar zamanında Suriye bölgesindeki ıslahat hareketleri ele alınırken aynı dönemde ıslahat adına başka bölgelerdeki gelişmelere de işaret edilmektedir.³⁰⁰

Fazlur Rahman'a göre ıslahat hareketlerinin açıklamasına, “Vehhâbilik olarak bilinen hareket ile başlamak alışkanlık haline gelmiştir.” Vehhabiler pratikte ilk iki yüz elli yıllık İslâmî mirasın topyekûn takipçisi (taklitçileri, mukallidûn) durumuna düşmüşlerdir.³⁰¹

291 Ali Merad, “İslah”, *DİA*, c. 19, (s. 143-156) s. 149.

292 Biraz farklı bir çeviri için bkz. M. Reşîd Rızâ, *Menâr Tefsiri*, 1-14 c., çev. Mehmet Erdoğan ve diğerleri, İstanbul: Ekin, 2011, c. 1, s. 353.

293 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 23 ve dpt. 3.

294 Münir Şefik, *Çağdaş İslâm Düşüncesi; Hareketler Devrimler Eserler*, çev. Esat Pınarbaşı, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991, s. 135.

295 G.H.A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 33 vd.

296 Muhammed Reşîd Rıza, *Gerçek İslam'da Birlik*, 3. bs., çev. Hayreddin Karaman, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

297 İsmail Kara, “Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: İslah ve Taklid”, *İslâm, Gelenek ve Yenileşme*, İstanbul: İSAM, 1996, s. 121-127; İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2003, s. 212-218.

298 Özgür Kavak, *Modern İslam Hukuk Düşüncesi Reşîd Rıza Örneği*, İstanbul: Klasik, 2011.

299 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Hüseyin Yılmaz, Latif Boyacı, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.

300 David Dean Commins, *Son Dönem Osmanlı Suriyesi'nde İslahat Hareketleri (Sosyal ve Siyasî Değişim)*, çev. Yusuf Kılıç, İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.

301 Fazlur Rahman, “İslam'da İhya ve İslahat Hareketleri”, çev. Turan Koç, s. 182-183.

İslahatçı hareketlerin bir kısmı sadece sosyal ve kültürel çalışmalar üzerinde yoğunlaşmakta, diğer kısmı ise siyasî faaliyetler yapmaktadır.³⁰²

A. Kültürel İslahatçılık

Kültürel ıslahatçı oluşumlar daha çok insan unsuru üzerine odaklanan ve tabandan tavana doğru bir ıslahat programı öngören hareketlerdir.

1. Nedvetü'l-Ulemâ

Hint alt kıtasında bir grup âlim tarafından önce 1892 yılında 'Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ' adıyla bir dernek kurulmuş, 1898 yılında Leknev'de (Lucknow) bir yükseköğretim kurumu olan *Dâru'l-Ulûm-i Nedvetü'l Ulemâ* açılmıştır. İslâmî ilimlere vâkıf olan ve modern gelişmeleri takip eden âlimler yetiştirmeyi hedefleyen bu kurumun mezunlarına Nedevî ya da Nedvî denilmektedir. Başlangıçta oldukça başarılı bir süreç yaşayan Nedve, Muhammed Hamidullah (1908-2002), Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî (1914-1999) gibi pekçok ilim adamı yetiştirmiştir.³⁰³ Aligarh ile Diyûbend ekolleri arasında yeni bir hareket olarak kurulmasına rağmen Nedve giderek muhafazakâr bir yapıya bürünmüş ve özellikle Cemâat-i Teblîğ'in etkisine girmiştir.³⁰⁴

Şibli Numanı³⁰⁵ (1857-1914) Nedvetü'l-Ulemâ'nın kurulmasında etkin bir rol oynamıştır. Nedvetü'l-Ulemâ'nın Arapça'ya çok önem vermesi, öğrencilerinin klasik İslâm eserlerine başvurabilmelerini, Arap dünyası ile yakın temasa geçmelerine yardımcı olmuştur. Saray Mir'de 1910 yılında kurulan Medresetü'l-İslâh da Şibli Numanı'nın yenilikçi faaliyetlerini miras olarak almıştır. Bu medrese farklı mezheplerden ulemâyı bir araya getirmiş, takribü'l-mezâhibin muğlak bir örneğini meydana getirmiştir.³⁰⁶

Nedve'de okuyan, uzun süre hocalık ve yöneticilik yapan Ebu'l-Hasan en-Nedvî'nin³⁰⁷ (1914-1999) *İslam'ın Siyasî Yorumu* adlı kitabı kültürel ıslahatçı akımın siyasal ıslahatçı akıma yönelttiği köklü eleştirileri görebilmemizi sağlayan bir eserdir.³⁰⁸ Nedvî kitabında Mevdûdî'nin daha çok dört terimi ve Seyyid Kutub'un görüşlerini ele almaktadır. Mevdûdî'nin takdir ettiği yönlerini ifade etmekten geri durmamaktadır.³⁰⁹

302 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 136.

303 M. Nur Pakdemirli, Abdulhamit Birışık, "Hint Altkıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 13, sy. 2, 2013, s. 87-115.

304 Azmi Özcan, "Nedvetü'l-Ulemâ", *DİA*, c. 32, s. 514-515.

305 Anıs Ahmad, "Şibli Nu'mânî", *DİA*, c. 39, s. 126-127; M. Sait Özervarlı, "Şibli Nu'mânî (Fikirleri)", *DİA*, c. 39, s. 127-129.

306 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 147-148.

307 Abdülhamit Birışık, "Nedvî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, c. 32, s. 515-518

308 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 150.

309 Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *İslâm'ın Siyasî Yorumu*, Hakan Özkan, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2007, s. 37.

2. Endonezya Muhammediye Hareketleri

Endonezya’da Hacı Ahmed Dahlân (1868-1923) tarafından 1912 yılında kurulan *Muhammediye*³¹⁰ hareketi, bid’atlere karşı mücadelesi ve eğitim hizmetleriyle öne çıkmaktadır.³¹¹ Hacı Ahmed Dahlân Mekke’de eğitim görmüştür. Dahlân’ın Efganî, Abduh ve Reşid Rıza gibi düşünürlerin görüşlerinden etkilendiği kabul edilmektedir. Göksoy, Endonezya’da Muhammediye hareketi hakkında müstakil bir çalışma yapmış, farklı çalışmalarında da harekete dair bilgiler vermiştir.³¹²

Endonezya’da 1923 yılında kurulan *Persatuan İslam* teşkilatı da yenilikçi sayılmaktadır. Batı Cava’nın Hacı Zemzem ve Hacı Muhammed Yunus tarafından kurulmuştur. 1927 yılında gruba katılan Muhammed Natsir ileriki yıllarda ülkede başbakanlık da yapacaktır. Geleneksel uygulamalara ve bid’atlere karşı çıkan teşkilat, Kur’ân ve sünnete bağlılığı, fikhın bir mezhebe değil sadece Kur’an ve hadislere dayandırılmasını savundu.³¹³ Muhammed Natsir (Nâsır), İbn Teymiyye, Abduh, Reşid Rıza’nın ve Hind alt kıtasından Seyyid Ahmed Han, Şibli Numânî gibi kişilerin eserlerinden yararlanmışır.³¹⁴

3. Bengal Ferâiziyye Hareketi

İngilizlerin Bengal’i işgalinden sonra Hacı Şerîatullah (ö. 1840) tarafından başlatılan hareket, farzları yerine getirme konusunda gösterdikleri hassasiyet sebebiyle Ferâiziyye adıyla anılmıştır. Hacı Şerîatullah, 1799’da, Mekke’ye gitti. Kâdiriyye tarikatına intisap etti. Kahire’de Ezher’de eğitim gördü. Şerîatullah 1818 yılında Bengal’e döndü. Bazı mutasavvıfların uygulamalarını tasvip etmiyordu. Kendisine “pîr” yerine “üstad”, mensuplarına da “mürîd” yerine “şâkird” denilmesini istemiştir. Hanefî mezhebine sıkı şekilde bağlıydı. İngiliz hâkimiyetinde bulunmasından dolayı Hindistan’ı dârülharp saymıştır. Bid’atlara karşı çıkmıştır. Ferâiziyye’nin bir islah ve yeniden canlanma karakteri taşıdığı kabul edilmektedir.³¹⁵

Azmi Özcan’ın Hindistan’da İngiliz hâkimiyetine karşı ulemânın tavrını konu edinen çalışmasında Ferâiziyye’den de söz edilmektedir.³¹⁶ Durmuş Bulgur’un bölgedeki fikir akımlarını konu edinen kitabının farklı yerlerinde bu hareket hakkında da bilgi vermektedir.³¹⁷

310 İsmail Hakkı Göksoy, “Muhammediyye”, *DİA*, c. 31, s. 1-2; İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, İstanbul: İSAM, 1995, s. 28.

311 H. M. Bukhari Lubis, “Dahlân, Kiai Hacı Ahmed”, *DİA*, c. 8, s. 417-418.

312 İsmail Hakkı Göksoy, “Endonezya’da Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Muhammediyye Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sy. 3, s. 115-169.

313 İsmail Hakkı Göksoy, “Persatuan İslam”, *DİA*, c. 34, s. 233; İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, İstanbul: İSAM, 1995, s. 28.

314 İsmail Hakkı Göksoy, “Natsir, Muhammed”, *DİA*, c. 32, s. 440-441.

315 M. Naeem Qureshi, “Ferâiziyye”, *DİA*, c. 12, s. 365-366.

316 Azmi Özcan, “Hindistan’da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı”, s. 107.

317 Durmuş Bulgur, *XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslâmî Fikir Akımları*, s. 18.

Voll, Mekke'de eğitim gören Hacı Şeriatullah'ın "Vehhâbî fikirler ile temasa geçmiş olabileceğini" yazarken³¹⁸ Fazlur Rahman Vehhâbî tesiri iddiasını ihtiyatla karşılamaktadır.³¹⁹ Meryem Cemile'ye göre ise İngilizler, Ferâizî hareketi için "Hint Vehhâbiliği" sıfatını ihdas etmişlerdir. Ancak sonraki araştırmalar bu etiketin yanlış olduğunu ortaya koydu, zira Ferâizîler Hanefîydiler.³²⁰

4. Cezâyir Cemiyetü'l-Ulemâi'l-Müslimin Hareketi

Cezâyirde Fransız işgali döneminde (1830-1962) sömürge yönetimi, halkın millî ve dinî kimliğinden uzaklaştırılması için sistemli bir şekilde çalışmıştır. Abdülhamîd b. Bâdis'in (1889-1940) öncülüğünde 1931 yılında Cem'iyetü'l-Ulemâi'l-Müslimîne'l-Cezâiriyyîn kurulmuştur. Cemiyet içinde ıslahatçılarla tarikatçılar çekişmesi baş gösterdi. Yönetimi ele geçirme gayretleri sonuç vermeyince tarikat mensupları ayrılarak Cem'iyetü Ulemâi's-Sünne adlı yeni bir cemiyet kurdular. ıslahatçıları Vehhâbîlik ile itham eden tarikatçılar sömürge yönetimine başvurular. Sömürge yönetimi bazı yasaklar getirdi (1933). Cem'iyetü Ulemâi's-Sünne fazla devam edemeyerek dağıldı. Cem'iyetü'l-Ulemâi'l-Müslimîn, sömürge yönetimine karşı bağımsızlık fikrinin yerleşmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur.³²¹ Sabri Hizmetli, Abdulhamid b. Badis hakkındaki kitabında Cemiyet hakkında da bir başlık açmıştır.³²²

5. Türkistan'da Ceditçiler

Rus işgaline uğramış bölgelerde, özellikle İdil-Ural bölgelerinde, din ve eğitim ile ilgili yenileşme çabaları "ceditçilik" ismiyle meşhur olmuştur. Bu türlü yeniliklere karşı duranlara ise kadimciler denilmekteydi. İbrahim Maraş, konuyu doktora tezinde etraflıca ele almıştır. Bölgedeki âlimlerden el-Kursavî (1176-1812) Selef âlimlerinin görüşlerine vurgusuyla dikkat çekmektedir. Ayrıca Mercânî (1818-1889), Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936) ve Musa Cârulah (1875-1949) buradaki önemli şahsiyetlerdir. Akıl-vahiy uyumunun savunulması, tasavvuf eleştirisi, ictihad taraftarlığı, mezhepler arasında telfikin savunulması dikkat çeken görüşleridir.³²³ Özellikle Musa Carullah'ın dilimizde yayınlanmış eser sayısı diğerlerinden daha fazladır. Dolayısıyla onun hakkında olumlu olumsuz çok sayıda değerlendirme de yapılmıştır. Mehmet Görmez'in bir yazısında bunun örnekleri ortaya konmaktadır.³²⁴

318 Voll, *İslam*, c. 1, s. 191.

319 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 282.

320 Meryem Cemile, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, (s. 185-190), s. 187.

321 Mâzin Salâh Mutabbakânî, "Cemiyetü'l-Ulemâi'l-Müslimin", *DİA*, c. 7, s. 336-338.

322 Sabri Hizmetli, *Bin Badis: Cezayir Bağımsızlık Mücadelesi Önderi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

323 İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul: Ötüken Yay., 2002.

324 Mehmet Görmez, "Musa Carullah Begiyev, Türkiye Gazetesi ve Kulağı Bükülen Kalemin Onuru", *İslâmîyat*, c. 3, sy. 1, 2000, s. 205-212.

Seyfettin Erşahin'in Sovyetler döneminde Türkistan'da Müslümanların durumunu ele alan kitabında Ceditçilerin dinî siyasetine de kısaca değinmektedir. Ayrıca Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti, bu kurumun önemli liderlerinden Ziyauddin Babahanov (1908-1982) gibi birçok kişi hakkında bilgiler yer almaktadır.³²⁵ Timur Kocaoğlu'nun editörlüğünde *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924* adlı kitapta da konuyla ilgili çalışmalar yer almaktadır.³²⁶ Yalçinkaya, konuyu ele alan araştırmacıların, bir tarafı tutup diğer tarafı kötüleyen yaklaşımlarını tenkit etmektedir.³²⁷

6. Türkiye'de Nurculuk

Said Nursî (1873-1960), Osmanlı Devleti döneminde eğitimini tamamlamış ve görüşlerini açıklamaya başlamıştı. Kendi ifadesiyle 'Yeni Said' döneminde yani Cumhuriyet sonrasında siyasetten uzaklaşıp, ilmî-kültürel çalışmalara ağırlık vermiştir. Said Nursî "Risâle-i Nûr" adını verdiği külliyatını *Sözler, Mektûbât, Lem'alar* ve *Şualar* olmak üzere dört temel eserden teşkil etmiştir. Bu kitaplar sebebiyle 'Nur talebesi' veya 'Nurcular' olarak adlandırılan okurlar zamanla cemaat haline gelmiştir. Şaban Sitembölükbaşı *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişafı: (1950-1960)* adlı kitabından dinî hareketler olarak Nurculuk ve Süleymancılık örneklerini ele almaktadır.³²⁸

Said Nursi hakkında çok sayıda kitap ve makale bulunmaktadır. Şerif Mardin'in kitabı³²⁹ ve Necmeddin Şahiner'in kitabı³³⁰ bunlar arasındadır. Ramazan Balcı'nın *İmam Bediüzzaman* isimli kitabı Said Nursi'nin hayatını ve görüşlerini detaylı şekilde vermektedir. Kitabın sonunda literatür için önemli listeler yer almaktadır. Örneğin Risale-i Nur ve Bediüzzaman hakkında Türkçe yayınlar başlığı altında 138 yayın künyesi verilmektedir.³³¹

B. Siyasal Islahatçılık

Ülkeleri işgal altındayken direniş hareketleri olan siyasal islahatçı hareketlerin önemli bir bölümü, yasal yollardan siyasî mücadeleyi benimsemiştir. Bu hareketlerin

325 Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyetler Dönemi*, 2. bs., Ankara: TDV, 2007.

326 *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Timur Kocaoğlu (ed.), Haarlem, 2001.

327 Alaeddin Yalçinkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze*, İstanbul: Timaş, 1997, s. 252.

328 Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslamın Yeniden İnkişafı: (1950-1960)*, İstanbul: İSAM, 1995.

329 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, çev. Metin Çulhaoğlu, 6. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

330 Necmeddin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, 8. bs., İstanbul: Yeni Asya, 1990.

331 Ramazan Balcı, *İmam Bediüzzaman: Hayatı, Davası ve Eserleri*, İstanbul: Şahdamar Yayınları, 2012, s. 588.

en büyüğü Arap ülkelerindeki İhvân-ı Müslimîn hareketidir. Cemaat-i İslâmî Hareketi, Hint alt kıtasında İhvân-ı Müslimîn'in benzeri kabul edilir.³³²

M. Zeki İşcan'ın *Siyasal İslam* hakkındaki kitabı Hasan el-Bennâ, Mevdûdî ve Seyyid Kutub gibi kişileri konu edinmektedir.³³³ Gannuşı çağdaş İslâmî hareketin önderleri olarak Bennâ, Mevdûdî ve Humeyni'yi saymakta, bunların liderlik ettiği hareketlerin ortak ve farklı yönlerini ele almaktadır.³³⁴ Alev Erkilet Bařer *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler* adlı kitabında, Türkiye, Mısır ve İnan'da modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan İslâmî hareketleri ele almaktadır.³³⁵ Ömer Turan *İslâmî Hareketler* adlı kitabında Müslüman kardeşler, Mevdûdî ve Cemâat-i İslâmî, Seyyid Kutub, Takiyyuddin en-Nebhanî ve Hizbu't-Tahrîr hakkında bilgi vermektedir.³³⁶ R. Hrair Dökmeciyan, *Arap Dünyasında Köktencilik: Devrimci İslam* adıyla çevirilen kitabını ABD savunma bakanlığının desteği ile hazırlamıştır. Yazarın ifadesiyle bu kitabın amacı İslâmî dirilişin tarihi kökleri ve örnekleriyle birlikte, bugünkü (1985) İslam toplumunun kriz çevresindeki ortaya çıkış şekillerini incelemektir.³³⁷ *Güçlenen İslamın Yankıları* adıyla çevrilmiş olan John L. Esposito editörlüğündeki kitapta siyasal ıslahat hareketleri ile ilgili değişik araştırmacıların çalışmalarını yer almaktadır.³³⁸

1. İhvân-ı Müslimîn (Müslüman Kardeşler)

İhvân-ı Müslimîn (Müslüman Kardeşler) teşkilatı, Mısırlı bir öğretmen olan Hasan el-Bennâ (1906-1949) öncülüğünde 1928 yılında İsmailiye'de kuruldu. İhvan bizzat kurucusu Hasan el-Benna'dan tercüme edilen kitaplarda,³³⁹ kendi *Hatıraları* aracılığıyla okumak mümkündür.³⁴⁰ Hasan el-Benna risalelerinde İhvan'ı da tanımlamaktadır. el-Bennâ'ya göre İhvân, Selefî bir davet, Sünnî bir tarikat, süfî bir hakikat, siyasî bir heyet, sporcu bir cemaat, ilmî ve kültürel bir birlik, iktisadî bir şirket, toplumsal bir fikirdir.³⁴¹

332 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 157, 159.

333 Mehmet Zeki İşcan, *Siyasal İslam: Dini ve Fikri Temelleri*, Erzurum: EKEV Yayınevi, 2002.

334 Raşid el- Gannuşı, *İslâmî Yöneliş*, çev. Abdullah Baykal, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987, (ss. 123-153), s. 134, 135.

335 Alev Erkilet Bařer, *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, İstanbul: Hece, 2004.

336 Ömer Turan, *İslâmî Hareketler: Tarihi, Fikir Örgüsü ve Metodları*, İstanbul: Step Ajans, 2002, s. 36.

337 R. Hrair Dökmeciyan, *Arap Dünyasında Köktencilik: Devrimci İslam*, çev. Muhammed Karahanođlu, İstanbul: İlke Yayınları, 1992, s. 9.

338 John L. Esposito (ed.), *Güçlenen İslamın Yankıları*, çev. Erol Çatalbaş, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1989.

339 Hasan el-Bennâ, *Müslüman Kardeşler Teşkilatı*, çev. Akif Nuri Karciođlu, İstanbul: Dava Yayınları, t.y.

340 Hasan el-Benna, *Hatıralarım*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.

341 Hasan el-Benna, *Risaleler*, İstanbul: Akit Gazetesi, [t.y.], c. 2, s. 18.

Tarık Ramazan, İslâmî yenilenmenin tarihini ele alan kitabında Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub'un ıslah çalışmalarını değerlendirmektedir. Ramazan'a göre 1928-1949 yılları arasındaki Mısır tecrübesi, günümüzde İslâmcı denilen çeşitli hareketlerin toplumsal, siyasî ve kültürel duruşları üzerinde izler bırakmıştır.³⁴²

Ahmet Emin, İhvan'ın henüz yeni kurulduğu dönemde yazdığı kitabında bizzat kendi şahid olduğu bazı detaylar ile birlikte Müslüman kardeşler hakkında bilgiler vermektedir.³⁴³

Salih el-Verdanî'ye göre Mısır'da 1920'lerin sonundan 1970'lerin başına kadar İhvan'ın hâkimiyetinde bulunan İslâmî saha, Nâsırcılık dönemi denilen devrede İhvan'ın geçici olarak çekilmesiyle bir süre boş kalmış, 1970'lerde Sedat'ın af ilanı ile sahaya dönen İhvan, muhalifleriyle karşılaşmıştır. Seyyid Kutub (1906-1966), radikal siyasal İslâmcılığın sembol ismi olarak hatırlanmaktadır. Kutubçular akımı, *Yoldaki İşaretler* kitabında ortaya koyduğu prensipler sebebiyle Seyyid Kutub'a nisbet edilir. Seyyid Kutub'un fikirleri İhvan'ı aşılıyor, hatta bazı noktalarda onunla çatışıyordu. Verdânî'nin kitabında Seyyid Kutub'un Hasan el-Bennâ'dan farklı görüşleri, ayrı bir başlıkla mukayese edilerek ele alınmaktadır. el-Verdânî olayları yaşamış biri olarak yazdığını vurgulamaktadır.³⁴⁴

Mısır'da Seyyid Kutub gibi liderlerinin öldürülmesi gençleri tekfir hareketine sevk etmiştir. Cemâatü't-tekfîr ve'l-hicre adıyla bilinen bu hareket, dönemin yöneticileri ve onları destekleyenleri tekfir etmenin dinî bir görev olduğunu savunuyorlardı.³⁴⁵ Hareketin lideri sayılan Şükrî Mustafa bir süre hapsedilmiş, dönemin evkaf bakanını suikastle öldürmek suçlamasıyla o ve arkadaşları idam edilmiştir. Bu cemaat hakkında A.M. Ahmed Celi tarafından yapılan çalışma Adnan Demircan tarafından *Çağdaş Haricilik Düşüncesi: Tekfir ve Hicret Cemaati Örneği* adıyla çevirilmiştir.³⁴⁶

İhvan liderlerinden Hasan el-Hudeybî (1891-1973) davetçi olduklarını, başkalarını yargılayıcı olmadıklarını ifade eden kitabıyla, başta tekfir olmak üzere farklı hükümleriyle öne çıkan grupların görüşlerini tenkit etmiştir.³⁴⁷

342 Tarık Ramazan, *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri: Efgânî'den el-Bennâ'ya Kadar İslam İslahatçıları*, çev. Ayşe Meral, Ankara: Anka, 2005, s. 188.

343 Ahmed Emin, *İslam'ın Bugünü*, s. 160, 163.

344 Salih el-Verdani, *Mısırda İslâmî Akımlar*, çev. H. Acar, Ş. Duman, Ankara: Fecr, 1988, s. 11-13, 55, 73.

345 Yusuf Şevki Yavuz, "Tekfir", *DİA*, c. 40, s. 350-356.

346 Daha önce müstakil olarak da yayınlanmış olan bu çeviri Demircan'ın bu konularla ilgili yeni kitabında ek olarak tekrar basılmıştır. Adnan Demircan, *Çağdaş İslami Hareketler ve Şiddet Sorunu*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015, s. 121.

347 Hasan el-Hudeybî, *Davetçiyiz Yargılayıcı Değil: İslâm Dünyasında İnanç Sorunları*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İnkılab, 2002.

Hasan el-Benna ve Müslüman Kardeşler hakkında Ankara'da düzenlenen (5-6 Mayıs 2012) uluslararası sempozyumun metinleri iki cilt halinde yayınlanmıştır.³⁴⁸

Mısır dışında İhvan hareketiyle ilgili Büyükkara'nın kitabında detaylı ve güncel bilgiler bulmak mümkündür.³⁴⁹ Hasan Turabi, Sudan'da Müslüman Kardeşler'in bir siyasî teşkilat olarak ortaya çıkmasında pay sahibi olmuştur. Abdülvehhab Efendi, *Turabi Devrimi*'ni konu alan kitabında II. Dünya Savaşının sonundan itibaren, Sudan'da İslâmî hareketin gelişmesini anlatmaktadır.³⁵⁰ Suriye'de İhvan liderlerinden Said Havva'nın (1935-1989) hareketin tarihiyle ilgili eseri Türkçeye çevirilmiştir.³⁵¹ Ahmet Gökçen Tunus'ta Nahda hareketinin yakın tarihini doktorasına konu edinmiştir.³⁵² İhvan'a yakın biri olan Takıyyüddin en-Nebhânî (1909-1977) tarafından 1953'te Kudüs'te kurulan Hizbu't-tahrir, davet aşamaları ve partileşme gibi konularda farklılaşmış, hilafet vurgusuyla öne çıkmıştır.³⁵³

Yakın tarihlerde Mısır'da meydana gelen iktidar mücadeleleri İhvan üzerine araştırmaları yoğunlaştırmış gözükmektedir. David H. Warren'in Arap baharı, İhvan, Katar ve Yusuf Kardavî konulu çalışması yakın tarihlerdeki gelişmelerin farklı bir açıdan kaydını tutmuştur.³⁵⁴ Aksakal, Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler hakkında,³⁵⁵ Altıntaş, Seyyid Kutub'un câhiliye anlayışını konu edinen çalışmalar yapmıştır.³⁵⁶ Hakkı Taş, İhvan'ın tarihine ilişkin darbeyle Mursi'nin iktidardan edilmesi sonrasını ele almaktadır.³⁵⁷

348 *Hasan el-Benna ve Müslüman Kardeşler*, Ankara: Medeniyet İlim Kültür ve Dayanışma Derneği & Genç Birikim Derneği, 2012.

349 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 169.

350 Abdülvehhab Efendi, *Turabi Devrimi: Sudan'da İslam ve İktidar*, çev. Hasan T. Kösebalaban, İstanbul: İlke Yayınları, 1993.

351 Said Havva, *Ellinci yılda Müslüman Kardeşler Teşkilatı*, çev. Ramazan Nazlı, İstanbul: Hilal Yayınları, 1980; *Müslüman Kardeşler Hareketine Giriş*, çev. M. Said Şimşek, Konya: Uysal Kitabevi, 1980.

352 Ahmet Gökçen, "Bir Sosyal Hareket Olarak Tunus'ta En-Nahda Hareketi Ve 2011 Tunus Devrimi Üzerine Etkileri", Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya, 2015.

353 Ali Köse, "Hizbü't-Tahriri'l-İslâmî", *DİA*, c. 18, s. 184-185.

354 David H. Warren, "Ulema ve 2011-13 Arap İsyanları: İhvânü'l-Müslimîn, İslâm Hukuku Gelenegi ve Katar Dış Politikası Bağlamında 'Global Müftü' Yusuf Kardavî'yi Değerlendirmek", çev. Ravza Aydın, *Usûl: İslam Araştırmaları*, sy. 18, 2012, s. 155-212.

355 Cihangir B. Aksakal, "Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler", *Akademik Hassasiyetler*, c. 2, sy. 3, 2015, s. 65-81.

356 Ramazan Altıntaş, "Seyyid Kutub'un Câhiliye Anlayışı", *Marife*, yıl 9, sy. 3 (Selefilik Sayısı), 2009, s. 75-84.

357 Hakkı Taş, "İsmailiye'den Rabia'ya Müslüman Kardeşler", *Orta Doğu'da Devlet Altı Gruplar: örgüt-mezhep-etnisite*, Erkan Ertosun vdğr. (eds.), Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 59-96.

2. Cemaat-i İslâmî

Ebû'l-A'lâ Mevdûdî (1903-1979), Cemaat-i İslâmî adını verdiği teşkilatı Lahor'da 1941 yılında kurdu. Pakistan'ın 1956'daki ilk anayasasında "İslâmî temellere dayanan bir toplum oluşturmayı ve mevcut bütün kanunları Kur'ân ve sünnet ışığında düzenlemeyi" esas alan maddelere yer verilmesi büyük ölçüde Cemaat-i İslâmî'nin faaliyetlerinin sonucudur. Mevdûdî, Kâdiyânîlik mezhebi aleyhinde yazdığı kitabı (Karaçi 1953), Cemâat-i İslâmî'nin 1953'te Pencap'ta düzenlediği Kâdiyânîlik karşıtı gösterileri kıskırttığı gerekçeleriyle askerî mahkeme tarafından idam cezasına çarptırıldı (1953). Baskılar üzerine cezası önce ömür boyu hapse çevrilen Mevdûdî daha sonra beraat etti (1955).³⁵⁸ Pakistan'ın dışişleri bakanı (1947-1954) olan Muhammed Zaferullah Han ise Kâdiyânîlik mezhebini.³⁵⁹ Onun Dışişleri Bakanı olması ulema tarafından reddedilmiş ve 1953 yılında Kadıyanîlik karşıtı protestolara neden olmuştur. Ulema hareketin kurucusu Gulam Ahmed'in Mehdi ve Mesih ilan etmesinden dolayı, bu hareketin İslam dışı olduğunu, dolayısıyla Muhammed Zafrullah Han'ın da Müslüman olmadığını ileri sürerek bakanlıktan ayrılmasını talep etmiştir.³⁶⁰ Pakistan'ın ilk devlet başkanı olan Cinnah (1876-1948), İsmâiliyye mezhebinin hocalar grubundandır.³⁶¹ Pakistan'ın ilk başbakanı (1947-1951) Liyâkat Ali Han (1895-1951) yine bir Şii olup aile büyükleri 1857 ayaklanmasında İngilizler'in yanında yer almıştı.³⁶²

S. Veli Rıza Nasr, *Cemaat-i İslâmî* hakkındaki kitabında, 1993 yılına kadar cemâatin tarihi gelişimi, yapısı ve sosyal tabanını ele almıştır.³⁶³ İrfan Ahmad bu hareket ile ilgili kitabında cemâatin Hindistan'taki kolunu,³⁶⁴ bir makalesiyle de başlangıçta farklı iken Cemaat-i İslâmî'nin Hindistan'da demokrasiyi nasıl kabul edip güçlendirdiğini anlatmaktadır.³⁶⁵

Fazlur Rahman'a göre Mevdûdî bir âlim değildi. Genç okurlarını destekleyebilmek için büyük bir hızla ve bunun sonucu olarak da yüzeysel bir şekilde ve sürekli olarak yazmıştır. O hiçbir eğitim kurumu kurmamış ve yenileştirilmiş bir İslâmî eğitim için herhangi bir program da teklif etmemiştir.³⁶⁶

358 Anis Ahmad, "Mevdûdî", *DİA*, c. 29, s. 432-437.

359 <http://www.ahmediye.org/kisiler/37-sir-zaferullah.html>, 24.07.2016.

360 İbrahim Aşlamacı, "11 Eylül Sonrası Pakistan Medreselerine Yönelik Şiddet Söylemleri ve Gerçeklik Payları", *Din ve Şiddet*, (Uluslararası Sempozyum, 23-25 Ekim 2015, Rize), ed. Faruk Sancar, Ankara, 2016, (ss. 345-368), s. 358.

361 Rekin Ertem, "Cinnah, Muhammed Ali", *DİA*, c. 8, s. 16-18.

362 Azmi Özcan, "Liyâkat Ali Han", *DİA*, c. 27, s. 202-203.

363 S. Veli Rıza Nasr, *Cemaat-i İslâmî*, çev. Hasan Aktaş, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

364 İrfan Ahmad, *Hindistan'da İslamcılık ve Demokrasi: Cemaat-i İslâmî'nin Dönüşümü*, çev. Uğur Gezen, İstanbul: Açılımkitap, 2015.

365 İrfan Ahmad, "Demokrasi ve İslâm", çev. Faruk Özdemir, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 23(2), 2012, s. 79-88.

366 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 192.

Mevdûdî'nin eserleri, Birışık tarafından yazıldığı dil ve çevirilerine işaret edilerek konularına göre tasnif edilip listelenmiştir. Birışık 121 eserin künyesini vermiştir. Mevdûdî ve hareketi hakkında farklı dillerde yazılmış kitap ve makalelerden oluşan 81 araştırmanın künyesini kaydetmiştir.³⁶⁷ Çok farklı alanlarda yazmış olan Mevdûdî'nin eserlerinden Türkçe çevrisi olanlarından özellikle tefsiri,³⁶⁸ *Kur'ân'a Göre Dört Terim*,³⁶⁹ idamının istenmesine sebep olan *Kadıyanilik*³⁷⁰ ve konumuz açısından önemli olan *İslam'da İhya Hareketleri*³⁷¹ adlı kitabını zikretmekle yetineceğiz.

Mevdûdî hakkında Hamira Mevdûdî'nin *Babam Mevdûdî* adlı kitabı aile içinden hatıraları ve ilginç detayları içermektedir.³⁷² Turan Kışlakçı, Mevdûdî'nin hayatı, eserleri ve fikirlerini ele alan bir kitap yazmıştır.³⁷³ Ömer Başkan, Mevdûdî'nin Kur'ân yorumunu ele alan bir çalışma yapmıştır.³⁷⁴ Mevdûdî hakkında tezler de yazılmıştır.³⁷⁵ Mevdûdî'nin doğumunun yüzüncü yılı anısına düzenlenen sempozyum (Bursa, 2003) metinlerinden oluşan kitap, Abdülhamit Birışık editörlüğünde yayınlanmıştır.³⁷⁶ Çağfer Karadaş, "1950 Sonrası Türkiye Muhâfazakârlığı

367 Abdülhamit Birışık, "Mevdûdî'nin Hayatı ve Eserleri", *Mevdudi, Hayatı, Görüşleri ve Eserleri*, Abdülhamit Birışık (ed.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 13-42;

368 *Tefhimü'l-Kur'ân*, 1-8 c., çev. Ahmed Asrar, İstanbul: Bengisu Yayıncılık, 1997; 1-8 c., Ali Bulaç (ed.), çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986; çev. Halil Zafir, Ankara: Hilal Yayınları, ts.

369 *Kur'ân'a Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya, İstanbul: Beyan Yayınları, 1987; *Kur'an-ı Kerim'de Dört Terim*, çev. Cahit Koytak, İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1989; *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999.

370 *Kadıyanilik Nedir?*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: İhya Yayınları, 1975; Mekke: Râbitatü'l-Alemi'l-İslâmî, [t.y.] (Beirut, Dar Al Arabia).

371 *İslam'da İhya Hareketleri: (Tarihçe)*, çev. Halil Zafir, Ankara: Hilal Yayınları, 1967; çev. A. Ali Genç, İstanbul: Pınar Yayınları, 1986.

372 Hamira Mevdûdî, *Babam Mevdûdî*, çev. Hülya Afacan, İstanbul: İlimyurdu ve Mana Yayınları, 2011.

373 Turan Kışlakçı, *Mevdûdî*, 3. bs., İstanbul: İlke Yayıncılık, 2010.

374 Ömer Başkan, *Kur'an Yorumunun Politik Bağlamı: Mevduci Örneği*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

375 Mahmut Ata, "Seyyid Ebu'l-a`la Mevduci'nin Siyasî Düşüncesinin Teolojik Temelleri", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006; Gülşen Şahin, "Mevdûdî'nin Din ve Siyaset Anlayışı", Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2011; Ayşe Koç, "Mevdûdî'nin *Tefhimü'l-Kur'ân* isimli tefsirindeki hadislerin tahrir ve değerlendirilmesi (IV ve V. ciltler)", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2010; Kevser Takıyev, "Mevduci ve Seyyid Kutub'a Göre Siyasî İçerikli Ayetlerin Tefsiri", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010; Zafer Koç, "Ebu'l-A'la el-Mevduci (1903-1979) ve Tefsirdeki Metodu", Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 1995.

376 *Mevduci, Hayatı, Görüşleri ve Eserleri*, ed. Abdülhamit Birışık, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

ve Mevdûdî” başlığıyla, Ahmet Davudoğlu³⁷⁷ (ö. 1983), Hüseyin Hilmi Işık³⁷⁸ (ö. 2001), Mehmed Ali Demirbaş’tan³⁷⁹ örnek alıntılar ile muhafazakârlar dediği bu kesimin Mevdûdî hakkındaki görüşlerini vermiştir.³⁸⁰

Birişik’in *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu* için hazırladığı tebliğinde Mevdûdî’nin eserlerinin Türkiye’de yayınlanma süreci ele alınmış ve Mevdûdî hakkında müsbet ve menfi görüşlerin hulasası verilmiştir. Türkiye’de Mevdûdî’nin karşıtlarının başında gelen Hüseyin Hilmi Işık ve takipçileri, Mevdûdî ve diğer hareket liderlerini mezhepsiz olarak nitelemektedir.³⁸¹ Nitekim Necip Fazıl Kısakürek de Mevdûdî için “merdudi” ifadesini³⁸² kullanmaktadır.³⁸³

3. Endonezya Pedriler Hareketi

Endonezya’daki ıslah hareketleri 1802 yılında Mekke’de bir süre kaldıktan sonra Sumatra’ya dönen Hacı Miskin, Hacı Muhammed Ârif, Hacı Abdurrahman adlarındaki üç Endonezyalı ile ilişkilendirilir. İslâmiyet’i bid’at ve hurafelerden arındırmak iddiasıyla başlayan faaliyetler, zamanla halk arasında “âdât” diye adlandırılan geleneksel uygulamaların taraftarlarıyla çatışmalara sebep olmuştur. Pedri hareketi, işgalci Hollanda taraftarı geleneksel kabile reisleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hollandalılar’ın müdahalesine karşı, Pedri hareketinin liderliğini yürüten Tuanku İmam Bonjol mücadele vermiş, ancak 1835 yılında teslim olmuştur.³⁸⁴ Pedriler hakkındaki müstakil bilgileri Göksoy’un yazdığı *DİA* maddesinde bulmak mümkündür.³⁸⁵ Göksoy, Endonezya’da İslam tarihini ve Hollanda sömürgeciliğini ele alan kitabında Pedrilerin savaşlarına da işaret etmektedir.³⁸⁶

377 Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, 4. bs., İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997.

378 Hüseyin Hilmi Işık, *Dinde Reformcular*, 13. bs., İstanbul: Işık Kitabevi, 1980.

379 Mehmed Ali Demirbaş, *Başlangıcından Bugüne Mezhepsizler*, Çorum: Milli Fikir Yayınları, 1980.

380 Çağfer Karadaş, “1950 Sonrası Türkiye Muhâfazakârlığı ve Mevdûdî”, s. 231-257.

381 *Faideli Bilgiler*, 28. bs., İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2001, s. 26.

382 Necip Fazıl Kısakürek, *Doğru Yolun Sapık Kolları*, 4. bs., İstanbul: Büyük Doğu, 1990, s. 153.

383 Abdülhamit Birişik, “Mevdûdî İslâmcılığının Türkiye’ye Giriş Biçimi ve Türkiye İslamcılığına Etkisi”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi* (Sempozyum Metinleri), İsmail Kara ve Asım Öz (ed.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013, s. 379-403.

384 İsmail Hakkı Göksoy, “Islah, Endonezya ve Malezya”, *DİA*, c. 19, s. 167-170.

385 İsmail Hakkı Göksoy, “Pedriler”, *DİA*, c. 34, s. 220-221.

386 İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*, İstanbul: İSAM, 1995, s. 22.

4. Cezayir İslâmî Selamet Cephesi

İslâmî Selamet Cephesi (FİS) 18 Şubat 1989 tarihinde Cezayir kentinde, Abbas Medeni ve Ali Bin hac liderliğinde kuruldu. 26 Aralık 1991 tarihinde yapılan genel seçimlerde büyük başarı gösterdi. FİS 231 sandalyeden 188'ini kazanmıştı. Bunun üzerine ülkede 16 Ocak 1992 tarihinde yapılması gereken ikinci tur seçimler iptal edildi ve 9 Şubat 1992 tarihinde olağanüstü hal ilan edildi. Ferhat Deniz, Cezayir'de İslam'ın yayılışından başlayarak İslâmî hareketi ele aldığı kitabında İslâmî Selamet Cephesi hakkında bilgi vermektedir.³⁸⁷

VI. Modernist Akımlar

Modern kavramı, modernizm şeklinde bir düşünce sisteminin adı olarak kullanılmaktadır. Türkçede asrî, muâsır veya günümüzde çağdaş gibi kelimelerle ifade edilmektedir. İbrahim Hatiboğlu *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni* isimli kitabında Türkiye, Mısır ve Hint alt kıtasında modernleşmeyi ele almaktadır.³⁸⁸ Bedri Gencer Osmanlı ve Mısır örneklerinde İslâm dünyasında başlayan modernleşmeyi (içtimaî değişim) ve yol açtığı sekülerleşmeyi (fikrî değişim) konu almaktadır.³⁸⁹

Mazharuddin Sıddîki *İslam Dünyasında Modernist Düşünce* adlı kitabında,³⁹⁰ Montgomery Watt *İslâmî Hareketler ve Modernlik* adlı kitabında,³⁹¹ Ali Merad *Çağdaş İslam* adlı kitabında³⁹² ve Gibb *İslam'da Modern Eğilimler* adlı kitabında Müslümanlar arasında modernleşmenin farklı yönleri ele alınmaktadır.³⁹³

Fazlur Rahman modernizm dendiğinde ilk akla gelen isimlerdendir. *İslam ve Modernizm: Fazlur Rahman Tecrübesi* başlığıyla 22-23 Şubat 1997 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen uluslararası sempozyumda, Fazlur Rahman merkezde olmakla birlikte, bazı tebliğler genel anlamda modernizmi ele almaktadır.³⁹⁴

387 Ferhat Deniz, *Cezayir Nereye? Geliyorum Diyen İslam Devrimi*, İstanbul: Denge, 1992 (Diğer bir baskısı: *Cezayir'de İslâmî Hareket*, Denge Yayınları, 1996).

388 İbrahim Hatiboğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni: Hint Alt Kıtası, Mısır Diyarı ve Türkiye Modernleşmesi Üzerine*, İstanbul: İz, 2012, s. 34.

389 Bedri Gencer, *İslâm'da Modernleşme 1839-1939*, 3. bs., Ankara: Doğu Batı, 2014, s. 37.

390 Mazharuddin Sıddîki, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Göksel Korkmaz, Murat Fırat, İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

391 William Montgomery Watt, *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, çev. Turan Koç, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

392 Ali Merad, *Çağdaş İslam*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim, 1993.

393 H. A. R. Gibb, *İslam'da Modern Eğilimler*, çev. M. Kürşad Atalar, Ankara: Çağlar Yayınları, 2006, s. 28, 30.

394 *İslam ve Modernizm: Fazlur Rahman Tecrübesi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997.

Mehmet S. Aydın'ın "Fazlur Rahman ve İslâm Modernizmi" başlıklı makalesi,³⁹⁵ Fazlur Rahman'ın *İslam* kitabının çevirisinin başında da yayınlanmıştır.³⁹⁶ Makale Fazlur Rahman'ın tasnifinde, geçişkenliklere sebep olan bazı görüşler sebebiyle, akımlar ile ilgili meydana gelebilecek karışıklıkları önleyecek ara isimlendirmeleri, tanımlamaları ve farklılıkları ortaya koyması bakımından önemli pratik bilgiler sunmaktadır.

Modernistlerin Müslümanlar için temel kaynak olan Kur'ân'a yönelik çalışmaları dikkat çekmektedir. Modernist olarak değerlendirilen birçok kişi bireysel olarak çok farklı görüşler ortaya koymaktadır. Farklılıklar tasnifi de zorlaştırmaktadır. Kur'ân konusunda metne vurgu yapan ve tarihsel bakışı önceleyen iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır.

A. Metinselci Modernizm

Hind alt kıtasında Seyyid Ahmed Han ile temelleri atılan dinî hükümler için sadece Kur'an'ı esas alma anlayışı, Abdullah Çekrâlevî (ö. 1914) tarafından "ehlü'z-zıkr ve'l-Kur'ân" adıyla Lahor'da 1902 yılında bir cemaat kimliğiyle ortaya çıkarılmıştır. Bu görüştekiler "münkirîn-i hadîs" ve "neyçirî" (natüralist) gibi adlarla, Çekrâlevî ile birlikte "ehl-i Kur'ân" olarak anılmıştır. Benzer görüşler Mısır'da "İslam sadece Kuran'dır" ankasında makale yazan Muhammed Tevfik Sıdkî³⁹⁷ (ö. 1920) ve Ahmed Subhî Mansûr³⁹⁸ (ö. 1949) gibi bazı kişiler tarafından da dile getirilmiştir.³⁹⁹ Kur'ân İslâmcılığı, Kur'ân'a Dönüşçülük, Kur'âniyye, Kur'âniyyun, Kur'ânizm gibi isimler altında görüşleri tasnif edilen bu kişiler özellikle Kur'ân metnine vurgu yapmaktadır.

Mustafa Öztürk'ün *Kur'ancılık* ile ilgili kitabı daha önce yayınlanmış, yeniden ele alınmış makalelerini de içermektedir.⁴⁰⁰ Abdulhamit Birışık Ehl-i Kurân'ın teşekkül tarihini, fikirlerini ve tefsir çalışmalarını ele almıştır. Şahin Güven Kur'âniyyün hakkında yazdığı makale ile hareketi tanıtmış,⁴⁰¹ M. Sharif İbrahimi bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁴⁰²

395 Mehmet S. Aydın, "Fazlur Rahman ve İslâm Modernizmi", *İslâmî Araştırmalar*, c. 4, sy. 4, Ankara, 1990, s. 273-284.

396 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 17-38.

397 Muhammed Tevfik Sıdkî'nin *el-Menâr* dergisinde yayımladığı "el-İslâm hüve'l-Kur'ân vahdeh" (sy. 9, 1906) başlıklı yazısının içeriği, bu yazıdaki görüşlere verilen cevaplar ve Sıdkî'nin sonraki yazılarında geliştirdiği/değişen görüşleri için bkz. G.H.A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadîs Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 33 vd.

398 Bkz. Ahmed Subhî Mansûr, *el-Kur'ân ve kefâ masdaran li't-teşrii'l-İslâmî*, Beyrut, 2005.

399 Abdülhamit Birışık, "Kur'âniyyün", *DİA*, c. 16, s. 428-429.

400 Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'ancılık*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

401 Şahin Güven, "Kur'âniyyün Ekolü-Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi-", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, sy. 11, (s. 385-408) s. 403, dpt. 10.

402 M. Sharif İbrahimi, "Kur'âniyyun Ekolünün Tefsir Anlayışı", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya 2010, (Önsöz, s. III).

Kur'âniyyûn hareketine dair çoğunlukla reddiye olmak üzere çok sayıda kitap, risale ve makale yazılmıştır. Bigiyef'in *Kitâbü's-Sünne* isimli kitabı bu düşünceye karşı kaleme alınmıştır.⁴⁰³

Kur'âniyyun hareketi tartışmalarında Türkiye için daha çok mealcilik denilen bir adlandırma ile tartışılmaktadır. Mealcilik Mustafa Öztürk tarafından tanıtılmıştır.⁴⁰⁴ Öztürk'ün mealcilik ile ilgili alıntı yaptığı yazıların çoğunluğu *Kelime* (1986) ve *Kalem* (1988-1989) dergilerinde yayımlanmıştır. Mehmet Akif Ersin konuyla ilgili yazısında Öztürk'ün görüşlerini de değerlendirmiştir.⁴⁰⁵

Mehmet Paçacı tefsir ile ilgili konular üzerinden "Çağdaşçılar" dediği kişilerin görüşlerini ele alıp değerlendirmektedir. Paçacı özellikle oryantalizmin konu edindiği problemler ile çağdaşçıların ilgilendiği konuların benzerliklerine dikkat çekmektedir.⁴⁰⁶ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar* adlı kitabıyla konuyu tartışmaktadır.⁴⁰⁷

Kur'âniyyun hareketi ve modernizm konusunda adı sıkça geçen Seyyid Ahmed Han hakkındaki çalışmasında Şaban Ali Düzgün, Aligarh hareketinin ortaya çıkış sürecini, bölgedeki diğer gruplarla ilişkilerini, haklarında yapılan değerlendirmeleri, liderinin farklı alanlardaki görüşlerini detaylı bir şekilde ele almıştır.⁴⁰⁸ Özgür Kavak, Seyyid Ahmed Han'ın farklı tarihlerde değişen görüşlerini, dinî-dünyevî ayırımı yaparak oluşturduğu Kur'an anlayışını ele almıştır.⁴⁰⁹ Aziz Ahmed'in *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm* isimli kitabında Seyyid Ahmed Han ve Aligarh hareketi birinci bölümü oluşturmaktadır. Ayrıca Muhammed İkbâl⁴¹⁰ (1875-1938) için de "tefekkürî neo-modernizm" başlığı

403 Musa Carullah Bigiyef, *Kitabu's-Sünne: Kur'an ve Sünnet İlişkilerine Farklı Bir Yaklaşım*, çev. Mehmet Görmez, Ankara: Ankara Okulu, 1998, s. 3, 7.

404 Mustafa Öztürk, "İslâmî Kökenciliğin Bir Tezahürü: Mealcilik", *İslâmiyât*, c. 10, sy. 1, Ankara, 2007, 117-138.

405 Mehmet Akif Ersin, "İslâmî Kökenciliğin Bir Tezahürü: Mealcilik (mi?)", *İslâmiyât*, c. 10, sy. 2, Ankara, 2007, s. 147-160.

406 Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klasik, 2008.

407 İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

408 Şaban Ali Düzgün, *Seyyid Ahmed Han ve Entellektüel Modernizmi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

409 Özgür Kavak, "Modernizmin Dönüştürücü Etkisi: Seyyid Ahmed Han ve Ahkâmın Dünyevileşmesi", *Dîvân*, yıl 8, sy. 14, 2003, s. 137-164.

410 İkbâl'in düşüncelerini geniş şekilde ifade ettiği *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Oluşumu* adlı kitabı farklı kişiler tarafından çevrilerek yayımlanmıştır. *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, 2. bs., İstanbul: Birleşik Yayıncılık, [t.y.]; *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1964; çev. Sofi Huri, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999; çev. Safi Huri, İstanbul: Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti, 1964; *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev. Rahim Acar, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013; *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul: Hece Yayınları, 2013.

altında bir bölüm açmakta ve onun, Seyyid Ahmed Han'ın yaptıklarını sonraki yüzyılda yaptığını kaydetmektedir⁴¹¹

B. Tarihselci Modernizm

Tarihselci Modernizm, metinselci modernizmi “Kur'an'ın indiği tarihsel şartları” görmezden gelerek güncelleştirme işlemi yaptıkları için eleştirmektedir.⁴¹² Mustafa Öztürk'ün “Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti” makalesi konuyu ele almaktadır.⁴¹³ Salim Ögüt kitabında konuyla ilgili temel tezlerin tenkitlerini yapmaktadır.⁴¹⁴ İshak Özgel'in doktorası Kur'an'ın tarihsel yorumu hakkındadır. Muhammed Arkoun, Hasan Hanefi, Nasr Ebu Zeyd ve Fazlur Rahman örnekleri detaylı şekilde anlatılmaktadır.⁴¹⁵ Şevket Kotan'ın tarihsellik ile ilgili kitabı⁴¹⁶ yanında konuyla ilgili birçok makalesi bulunmaktadır.⁴¹⁷ Ömer Özsoy'un da tarihsellik hakkında kitabı⁴¹⁸ ve başka araştırmaları vardır.⁴¹⁹

Fazlur Rahman (1919-1988) tarihselci İslam modernizmi için en önemli isimlerden biri sayılmaktadır.⁴²⁰ Fazlur Rahman'ın önerdiği “tefsir usulü/yorumlama süreci ikili bir hareketi içermektedir”. “Birincisi, nazil olduğu zamanın konu ile ilgili mevcut toplumsal şartlarını göz önünde tutarak, Kur'an'ın somut olayları ele alışından, bir bütün olarak Kur'an'ın hedeflediği genel ilkelere doğru hareket etmektir. İkincisi, bu genelleme düzeyinden, günümüzde geçerli olan, konu ile ilgili mevcut toplum şartlarını göz önünde tutarak şu anda uygulanmak istenen özel yaşamaya doğru hareket etmektir.”⁴²¹

İslâmî Araştırmalar Dergisi Fazlur Rahman özel sayısı çıkarmıştır.⁴²² Bu sayıda hem Fazlur Rahman'ın kendi yazdığı bazı metinler, hem de onun hakkında farklı

411 Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün, İstanbul: Yöneliş, 1990, s. 41, 173.

412 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 222.

413 Mustafa Öztürk, “Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti”, *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2006, s. 59-78.

414 Salim Ögüt, *Modern Düşüncenin Kurân Anlayışı: Bir Zihniyet Eleştirisi*, İstanbul: Nun, 2008.

415 İshak Özgel, “Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu (Metodolojik Bir Teklif)”, Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2002.

416 Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.

417 Şevket Kotan, “İslam Geleneğinin Dönüşümü ve Tarihselcilik Sorunu”, *Bilimname*, c. 2, sy. 6, 2004, s. 117-129; Kotan, “Kur'an ve Tarihsellik Üzerine”, *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2006, s. 79-92; Kotan, “Kur'an'ı Anlama ve Yorumlamada Tarihselci Yaklaşımlar ve Sorunları”, *Dinî Hükmelerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması*, 2010, s. 405-456.

418 Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Ankara: Kitabiyat, 2004.

419 Ömer Özsoy, “Kuran ve Tarihsellik Tartışmalarında Gözden Kaçırılanlar”, *Tezkire*, sy. 11-12, 1997, s. 69-85.

420 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 223.

421 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 64, 80 ve 36, 39.

422 *İslâmî Araştırmalar*, c. 4, sy. 4 (Fazlur Rahman Özel Sayısı), Ankara, 1990.

araştırmacıların çalışmaları yer almaktadır. Fazlur Rahman *İslam* adlı kitabında, Hz. Peygamber'in kalbine nüzülü sebebiyle "Kur'an hem tamamıyla Allah kelamı'dır, hem de olağan anlamda Hz. Muhammed'in kelimadır" diye yazmıştır.⁴²³ "Bu ifadeyi "Kur'an Allah ile Muhammed'in ortak eseridir" gibi yorumlayan muhalifleri kendisine münkir-i Kur'an demektedir. Gösterilen tepkiler, "başına mükâfat konulduğunu gösteren duvar ilanlarına" kadar varmıştır.⁴²⁴

Adil Çiftçi Fazlur Rahman üzerine doktora⁴²⁵ yapmış, *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek* adlı bir kitap yayınlamıştır.⁴²⁶ Ali Kuzudişli Fazlur Rahman'ın sünnet yorumunu ve bu yoruma yapılan eleştirileri konu edinmiştir.⁴²⁷

Fazlur Rahman'nın *İslam ve Çağdaşlık* kitabında, mütercimlerden Açıkgenç "Fazlur Rahman'ın Hayatı, Görüşleri ve Eserleri" başlığıyla kapsamlı bir tanıtım yapmıştır. Açıkgenç Fazlur Rahman'ın eserlerini listelemekte, Türkçe çevirisi olanların künyelerini de kaydetmektedir.⁴²⁸

Cağfer Karadaş'ın editörlüğünde *Çağdaş İslam Düşünürleri* adıyla yayınlanmış kitapta⁴²⁹ yer verilen çağdaş İslam düşünürleri içerisinde, "Fazlurrahman", "Nasr Hamid Ebû Zeyd", "Muhammed Arkoun" ve "Hasan Hanefi Hasaneyn" hakkında bölümler de yer almaktadır.

Fethi Ahmet Polat kitabında çağdaş görüşleriyle öne çıkan Hasan Hanefi, Nasr H. Ebu Zeyd (1943-2010) ve Muhammed Arkoun (1928- 2010) hakkında detaylı bilgi vermektedir.⁴³⁰ Bu düşünürlerin her birinin kitapları ve makalelerinden yapılmış çok sayıda çeviri yayınlanmış, haklarında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı* adıyla çevirilen kitabı⁴³¹ sebebiyle mürted ilan edilmiş ve 1995 yılında Mısır'ı terk edip Hollanda'ya yerleşmiştir.

423 Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 78.

424 Fazlur Rahman, "Eyüp Han Döneminde Bazı İslâmî Meseleler", çev. Mevlüt Uyanık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 4, 1990, s. 301-310; Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme: Makaleler IV*, çev. Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu, 2003, s. 87-109.

425 Adil Çiftçi, "Fazlur Rahman'ın İslâmî Yenilikçiliğine Yorumlayıcı Bir Bakış", Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, İzmir, 1998.

426 Adil Çiftçi, *Fazlur Rahman ile İslam'ı Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Kitabiyat, 2000.

427 Ali Kuzudişli, *Fazlur Rahman ile Sünnet Tartışmaları*, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012.

428 Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 9-53. Açıkgenç, Fazlur Rahman hakkındaki *DİA* maddesinin de yazarıdır. Alparslan Açıkgenç, "Fazlurrahman", *DİA*, c. 12, s. 280-286.

429 *Çağdaş İslam Düşünürleri*, Cağfer Karadaş (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

430 Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'an'a Yaklaşımlar: Hasan Hanefi, Nasr H. Ebu Zeyd ve Muhammed Arkoun Örneği*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

431 Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine*, çev. Mehmet Emin Maşalı, Ankara: Kitabiyat, 2001.

Fazlur Rahman'ının öğrencisi Amine Vedud, Kur'an'daki pekçok meseleyi tarihsel bulmaktadır. Kur'an'da o dönemin Arap toplumuna özgü olan ve bugün birebir uygulanması mümkün olmayan birçok mesele vardır. Kadın konusu da bunlardan biridir.⁴³²

Sudanlı fikir ve siyaset adamı Mahmûd Muhammed Tâhâ (ö. 1985) ve ismi el-İhvânü'l-Cumhûriyyûn olan hareketi, Kur'an'ın şeriatla ilgili hüküm ve görüşlerinin tarihsel olduğunu, ahlâk ilkelerinin evrensel olduğunu kabul etmiştir. Mahmûd Muhammed Tâhâ mürted olmakla suçlanmış ve 18 Ocak 1985'te idam edilmiştir. Ona göre Kur'an'ın Medine'deki mesajı, İslâm ümmetinin o tarihteki içtimâî ve tarihî şartlarıyla sınırlıdır ve bugün için geçerliliğini kaybetmiştir. Çağımızda geçerliliğini sürekli koruyan Kur'an'ın Mekke'deki mesajı temel alınmalıdır.⁴³³ Taha'nın *İslam'ın İkinci Mesajı* isimli kitabının çevirisi yayımlanmıştır.⁴³⁴

VII. Gelenekselcilik

Gelenekselcilik, "toplumun tüm hücrelerinde mevcut olan gelenek, vahiyle başlar" görüşünü savunmaktadır.⁴³⁵ Modernleşen, dolayısıyla sekülerleşen toplumlar dinî değerlerden uzaklaşmışlardır. Gelenekselciler modernizmin karşısında, insanlığı tekrar dine ve dinî değerlere çağırılmaktadır. Ancak belirli bir dine veya mezhebe çağırarak yerine, adına ezeli hikmet⁴³⁶ dedikleri ortak ilahi geleneğe ve değerlere çağrı yaparlar. Modernizm karşıtı olması, onun gelenekçi akımlar arasında değerlendirilmesini gerektirmez. Son yıllardaki dinler arası diyalog düşüncesi, büyük ölçüde gelenekselci tezlerden beslenmektedir.⁴³⁷

Rene Guenon (Abdülvâhid Yahya, ö. 1951),⁴³⁸ Frithjof Schuon (İsa Nüreddin Ahmed Şâzelî Meryemî, ö. 1998)⁴³⁹ ve Martin Lings (Ebûbekir Sirâcuddîn, ö. 2005) bu ekolün önde gelen isimleridir.

Seyyid Hüseyin Nasr Türkiye'de bu ekolün tanınmasında etkili olmuştur. Nasr'ın *Geleneksel İslam* kitabındaki tespitine göre, iki yüzyıl önce biri İslâm'ı incelemeye kalksaydı, sadece bir İslâm geleneği ile karşılaşacaktı.⁴⁴⁰ Adnan Aslan

432 Amine Vedud-Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, çev. Nazife Şişman, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 25, "Mütercimim Önsözü", s. 7, 13.

433 Ömer Mahir Alper, "Mahmûd Muhammed Tâhâ", *DİA*, c. 27, s. 370-371.

434 Mahmoud Mohammed Taha, *İslam'ın İkinci Mesajı*, yay. haz. Hakan Tanıtturan, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2008.

435 Adnan Aslan, "Geleneksel Ekolün Gelenek Anlayışı: Sophia Perennis", *İslâmiyât*, c. 10 sy. 3, 2007, s. 33-52.

436 Murat Demirkol, "Seyyid Hüseyin Nasr'a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 51, sy. 2, 2010, s. 271-290.

437 Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 241.

438 Mustafa Tahralı, "Abdülvâhid Yahya (Rene Guenon)", *DİA*, c. 1, s. 279-282.

439 Adnan Aslan, "İsâ Nüreddin", *DİA*, c. 22, s. 483-484.

440 Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, çev. S.Ş. Barkçın-H. Arslan, İstanbul: İnsan, 1989, s. 14-15.

doktora çalışmasında (tercümesinde) Seyyid Hüseyin Nasr'ın din, gelenek, mutlak hakikat, bilgi ve kutsal bilgi, dinî çoğulculuk konularındaki fikirlerini ele almaktadır.⁴⁴¹ Aslan'ın ayrıca Seyyid Hüseyin Nasr'ın hayatı ve düşüncesini,⁴⁴² geleneksel ekolün modernizm eleştirisi⁴⁴³ gibi araştırmaları⁴⁴⁴ vardır.

Hüseyin Yılmaz'ın geleneksellik hakkında olan doktora çalışması⁴⁴⁵ ile Nurullah Koltaş'ın geleneksel ekolün kelama bakışını konu alan doktora tezi⁴⁴⁶ kitap olarak da yayınlanmıştır. Zübeyir Yetik *Guenoniyen Batınlık* adlı kitabında gelenekselci görüşleri üretilmiş din saymakta ve tenkide tabi tutmaktadır.⁴⁴⁷

İlhan Kutluer, Gelenekselci Ekol'e ait öğretilerin Türkiye'ye intikali ve algılanışı ile ilgili çalışmasında konuyu tanımlamakta ve ilgili literatürü değerlendirmektedir. Kutluer'in tespitine göre Geleneksel Ekol'e ait yetmiş aşkın eser Türkçeye kazandırılıp yayınlanmıştır.⁴⁴⁸

Sonuç Yerine

Günümüzde Müslümanların yaşadıkları coğrafyalarda devam etmekte olan gelişmeler, Çağdaş İslâmî akımlara olan ilgiyi artırmıştır. Bu durum yeni eserlerin yazılmasına da teşvik olmaktadır. Bu akımların genelini kapsayan çalışmaların henüz az sayıda olduğu görülmektedir. Farklı akımlar, hareketler, cemaatler vb. hakkında yazılan literatürde artış dikkat çekmektedir.

Yapılan çalışmalarda karşılaşılan sorunlardan birisi tasniftir. Alışılmış genellemelere sığmayan birçok akım yeni/neo-önceki ile isimlendirilmek zorunda kalmıştır. Selef'e vurgu yapan, ancak Selefi geleneğe uymayacak şekilde nasları tenkit eden fikir adamları bunun bir örneğidir. Tasavvufa yapılan ağır tenkitlere sebep olan bazı sorunlar daima tekrarlanmasına rağmen, yakın tarihte bazı tasavvuf hareketlerinin ıslahat, içtihat vurguları, işgallere karşı direniş hareketleri organize etmeleri yine çizilen genel tasnif sınırlarını zorlamaktadır.

441 Adnan Aslan, *Dinler ve Hakikat: J. Hick ve S.H. Nasr'ın Felsefesinde Dini Çoğulculuk*, İstanbul: İSAM, 2006.

442 Adnan Aslan, "Seyyid Hüseyin Nasr", *Çağdaş İslam Düşünürleri*, Cağfer Karadaş (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 197-214.

443 Adnan Aslan, "Geleneksel Ekolün Modernizm Eleştirisi ve İslam Düşüncesindeki Yansımaları", *İslam ve Modernleşme*, İstanbul: İSAM, 1997, s. 55-70.

444 Adnan Aslan, *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İSAM, 2010.

445 Hüseyin Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler: Dinler Tarihinde Tradisyonel Perspektif*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

446 Nurullah Koltaş, *Geleneksel Ekol ve İslam*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

447 Zübeyir Yetik, *İnsanın Yüceliği ve Guenoniyen Batınlık*, İstanbul: Fikir Yayınları, 1992.

448 İlhan Kutluer, "Rene Guenon'dan Seyyid Hüseyin Nasr'a: Gelenekselci Ekol'e Ait Öğretilerin Türkiye'ye İntikali ve Algulanış Biçimleri", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi* (Sempozyum Metinleri), İsmail Kara ve Asım Öz (eds.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2013, s. 404-448.

Literatüre yansıyan sorunlardan biri de araştırmacıların tarafsızlığı meselesidir. Aynı grup hakkında farklı çalışmalarda isimlendirme, etiketlendirme değişebilmektedir. Bu durum aynı akımı farklı yazarların farklı tasnifler içerisinde ele almasına sebep olabilmektedir. Akımların ele alınışı ile ilgili metodolojinin belirlenmesine ihtiyaç vardır.

Tasnif sorunu sebebiyle literatüre konu edilecek kaynak ve çalışmaları seçmek ve sınırlamak da zor olmaktadır. Bazı akımlarla ilgili müstakil çalışma yapılmasını gerektirecek kadar çok sayıda Türkçe yayın olmasına rağmen, diğer bazıları için henüz ansiklopedi maddelerinden başka yayın olmadığı görülmektedir. Bazı gruplarla ilgili mutlaka kaydedilmesi gereken yabancı yayınlar bulunmaktadır. Alt başlıklar ile ilgili detaylı literatür çalışmalarına ihtiyaç vardır.

Çağdaş İslâmî Akımlar Literatürü

Adem ARIKAN

Özet

Çağdaş İslâmî akımları ile ilgili literatür, akımların tasnifiyle de ilgilidir. Bütün akımları bir arada ele alan çalışmalar yeterli değildir. Bu çalışmada, genele yönelik olan literatür ile birlikte, akımların her biriyle ilgili müstakil yapılmış çalışmalar üzerine yoğunlaşmak gerekmiştir. Bazı grup ve hareketler ile ilgili literatürün ayrıca ele alınmayı gerektirecek kadar çok olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışmanın kapsamının, Türkçe yazılanlar ile sınırlandırılması yoluna gidilmiş, ancak bu sınırlandırmanın da yeterli olamayacağı anlaşılmıştır. Ayrıca bazı hareketler ile ilgili hiç Türkçe kaynak olmadığı için mutlaka kaydedilmesi gereken başka dillerde yazılmış eserlere işaret edilmesi gerekmiştir. Neticede bu çalışmanın bütün literatürü kapsamasının mümkün olmadığı baştan kabul edilmiştir. Daha önce konuyla ilgili yazılmış kapsamlı araştırmaların içeriği gözetilerek, çok genişleyen literatür içerisinde seçimler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Akımlar, Selefilik, Islah, Modernizm.

The literature on Contemporary Islamic Movements

Adem ARIKAN

Abstract

The literature on contemporary Islamic movements is mostly about their classification. The studies that treat all movements together are incompetent. This study deals with general literature as well as separate monographs compiled in each of these movements. One can observe that there is a developed literature about some of the sects that requires further attention. Moreover, this study was at first concerned only with literature produced in Turkish, which proved to be insufficient. Since some movements could not be traced to any particular Turkish resources, one had to point to works produced in other languages. Hence this study early on acknowledges the fact that it is not comprehensive. Rather it has aimed at making strategic choices from among expanding literature in accordance with their contents.

Keywords: Islam, Movements, *Salafism*, Revivalism, Modernism.